

(3.3.2)

Books Published By Faculty (2022-23 to 2018-19)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Page No
1	Mrs. Archana Sachin Taru	Human Computer Interaction	01-05
2	Mrs. Archana Sachin Taru	Recent Trends in IT	06-10
3	Dr. Tejaswini Shende	Financial Literacy in Economics	11-15
4	Mr. Avinash Kolhe	Giriraj Kishor krut 'Dhai Ghar' Upanyas mai chitrit Samasaye	16-20
5	Dr. Sanjay Chakane	National Education Policy 2020 And Community engegement through NSS	21-25
6	Dr. Sajnay Chakane	Chakoribaheril Shikshan	26-30
7	Mrs. Mehnaz Kaushar	International Brand Management	31-35
8	Mrs. Subanggi Paatil	Artificial Intelligence	36-40
9	Archana Sachin Taru	Artificial Intelligence	41-45
10	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Disaster Management-I	46-50
11	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of India-I	51-55
12	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Rural Development	56-60
13	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Tourism-I	61-65
14	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Disaster Management - II	66-70
15	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of India - II	71-75
16	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Tourism - II	76-80
17	Mrs. Mehnaz Kaushar	Marketing Environment Anyalisis and Tstrategies	81-85
18	Mrs. Mehnaz Kaushar	Elements of Human Resource Management	86-90
19	Mrs. Mehnaz Kaushar	Principles of Human Resource Management	91-95
20	Mrs. Mehnaz Kaushar	Banking And Finance	96-100
21	Mrs. Mehnaz Kaushar	Financial Services	101-105
22	Mrs. Mehnaz Kaushar	Entrepreneurship And Small Business Management	106-110
23	Mrs. Mehnaz Kaushar	International Warehouse And Supply Chain Management	111-115
24	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of Corporate Social Responsibility	116-120
25	Mrs. Mehnaz Kaushar	Analysis of Financial Statements	121-125
26	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of Agribusiness And Agri Exports	126-130
27	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of Innovations And Sustainability	131-135

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

3.3.2

Supplement

Dr. Sheetal Randhir

Books' List

missed
in SSR.

Sr. no	Name of the Book	Publish ed Year	Publication Name	Class	ISBN NO.
1	BUSINESS ETHICS (SY BBA (IB) Semester 4)	2021	Nirali Prakashan	SYBBA	978-93-90596-61-4
2	BUSINESS ETHICS (Compulsory Subject : TYBBA Semester 5 SPPU)	2021	Nirali Prakashan	TYBBA	978-93-5451-217-9
3	Business Environment and Entrepreneurship	2019	Yashoda Publication	FY Bcom	
4	Business Environment and Entrepreneurship	2019	Yashoda Publication	FY Bcom	
5	Banking Business and Finance (Marathi)	2019	Yashoda Publication	FY Bcom	
6	International Business Management	2020	Success Publication	SYBBA-IV	
7	Fundamental of Rural Development	2020	Success Publication	SYBBA	
8	Import Export Procedure 401	2020	Success Publication	SYBBA	
9	Management Accounting	2020	Success Publication	SYBBA SEM -III	978-93-87020-63-4
10	BUSINESS TAXATION	2020	Success Publication	SYBBA SEM -IV	
11	Database Administration and Data Mining 502	2021	Success Publication	TYBBA	
12	Management Information System 602	2021	Success Publication	TYBBA	
13	Business Ethics	2019	Nirali Prakashan	FY Bcom	978-93-8968-650-0
14	New Venture Creation and Start-ups 601	2021	Success Publication	TYBBA	
15	Business Project Management SEM -VI	2021	Nirali Prakashan	TYBBA	
16	International Relations	2021	Success Publication	TYBBA	
17	Project Management (M.B.A. Semester 3)	2022	Nirali Prakashan	MBA	9 78812E+12
18	Accountancy	2022	Idol Publication	REF. BOOK	
19	Advanced Accounting	2022	Idol Publication	REF. BOOK	
	Database Administration & Data Mining (GC - 502)				

Principals
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the	Name of the conference	National / International	Calendar Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute	Name of the publisher
1	Mrs. Archana Sachin Taru	Human Computer Interaction					2022-2023	978-93-90646-70-8		Vision Publications, Pune
2	Mrs. Archana Sachin Taru	Recent Trends in IT					2022-2023	178-93-90646-32-5		Vision Publications, Pune
3	Dr. Tejaswini Shende	Financial Literacy in Economics					2022-2023	978-93-91324-41-4		Yashodeep Publications & Yashodeep
4	Mr. Avinash Kolhe	Giriraj Kishor krut 'Dhai Ghar' Upanyas mai chitrit Samasaye					2022-2023	978-93-91119-81-2		Vanya Publication Kanpur
5	Dr. Sanjay Chakane	National Education Policy 2020 And Community engagement through NSS					2022-2023	978-93-91324-36-0		Yeshodip Publication Pune
6	Dr. Sajinay Chakane	Chakoribaheril Shikshan					2022-2023	978-93-91324-36-0		AmeY, Prakashan Pune
7	Mrs. Mehnaz Kaushar	International Brand Management					2022-2023	978-93-24457-46-8		Success Publications, Pune-30
8	Mrs. Subanggi Paatil	Artificial Intelligence					2021-2022	978-93-90646-75-3		Vision Publications, Pune
9	Archana Sachin Taru	Artificial Intelligence					2021-2022	978-93-5016-481-5		Vision Publications, Pune
10	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Disaster Management-I					2021-2022	978-93-5451-242-1		Nirali Prakashan, Pune.
11	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of India-I					2021-2022	978-93-5451-267-4		Nirali Prakashan, Pune.
12	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Rural Development					2021-2022	978-93-5451-339-8		Nirali Prakashan, Pune.
13	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Tourism-I					2021-2022	978-93-5451-255-1		Nirali Prakashan, Pune.
14	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Disaster Management - II					2021-2022	978-93-5451-445-6		Nirali Prakashan, Pune.
15	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of India - II					2021-2022	978-93-5451-269-8		Nirali Prakashan, Pune.
16	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Geography of Tourism - II					2021-2022	978-93-5451-621-4		Nirali Prakashan, Pune.
17	Mrs. Mehnaz Kaushar	Marketing Environment Anyalisis and I strategies					2021-2022	978-93-24457-53-5		Success Publications, Pune-30
18	Mrs. Mehnaz Kaushar	Elements of Human Resource Management					2020-2021	978-93-87020-56-6		Success Publications, Pune-30
19	Mrs. Mehnaz Kaushar	Principles of Human Resource Management					2020-2021	978-93-87020-30-6		Success Publications, Pune-30
20	Mrs. Mehnaz Kaushar	Banking And Finance					2020-2021	978-93-87020-64-1		Success Publications, Pune-30
21	Mrs. Mehnaz Kaushar	Financial Services					2020-2021	978-93-24457-36-1		Success Publications, Pune-30
22	Mrs. Mehnaz Kaushar	Entrepreneurship And Small Business Management					2020-2021	978-93-24457-35-8		Success Publications, Pune-30
23	Mrs. Mehnaz Kaushar	International Warehouse And Supply Chain Management					2020-2021	978-93-24457-50-1		Success Publications, Pune-30
24	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of Corporate Social Responsibility					2020-2021	978-93-24457-51-4		Success Publications, Pune-30
25	Mrs. Mehnaz Kaushar	Analysis of Financial Statements					2020-2021	978-93-24457-51-4		Success Publications, Pune-30
26	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of Agribusiness And Agri exports					2020-2021	978-93-24457-55-8		Success Publications, Pune-30
27	Mrs. Mehnaz Kaushar	Management of innovations And Sustainability					2020-2021	978-93-24457-53-9		Success Publications, Pune-30
28	Mrs. Mehnaz Kaushar	Financial Management					2020-2021	978-93-24457-57-1		Success Publications, Pune-30
29	Mrs. Archana Sachin Taru	Web Analytics					2020-2021	978-81-948357-6-9		Vision Publications, Pune
30	Mr. Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-I					2020-2021	978-93-90437-10-8		Nirali Prakashan, Pune.
31	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-I (Eng.)					2020-2021	978-93-90596-43-0		Nirali Prakashan, Pune.
32	Prof. Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Environmental Geography-II					2020-2021	978-93-90506-98-9		Nirali Prakashan, Pune.
33	Prof. Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Economic Geography-II					2020-2021	978-93-90506-14-9		Nirali Prakashan, Pune.
34	Prof. Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-II					2020-2021	978-93-90596-47-8		Nirali Prakashan, Pune.
35	Mrs. Subanggi Paatil	Design And Analysis of Algorithm					2019-2020	978-93-5016-469-3		Vision Publications, Pune
36	Mrs. Subanggi Paatil	Big Data Analytics					2019-2020	978-81-948357-3-8		Vision Publications, Pune

Supplement attached

Refendira

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

28	Mrs. Mehnaz Kaushar	Financial Management	136-140
29	Mrs. Archana Sachin Taru	Web Analytics	141-145
30	Mr. Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-I	146-150
31	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-I (Eng.)	151-155
32	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Environmental Geography-II	156-160
33	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Economic Geography-II	161-165
34	Prof. Dr. Arjun H. Musmade	Population Geography-II	166-170
35	Mrs. Subanggi Paatil	Design And Analysis of Algorithm	171-175
36	Mrs. Subanggi Paatil	Big Data Analytics	176-180

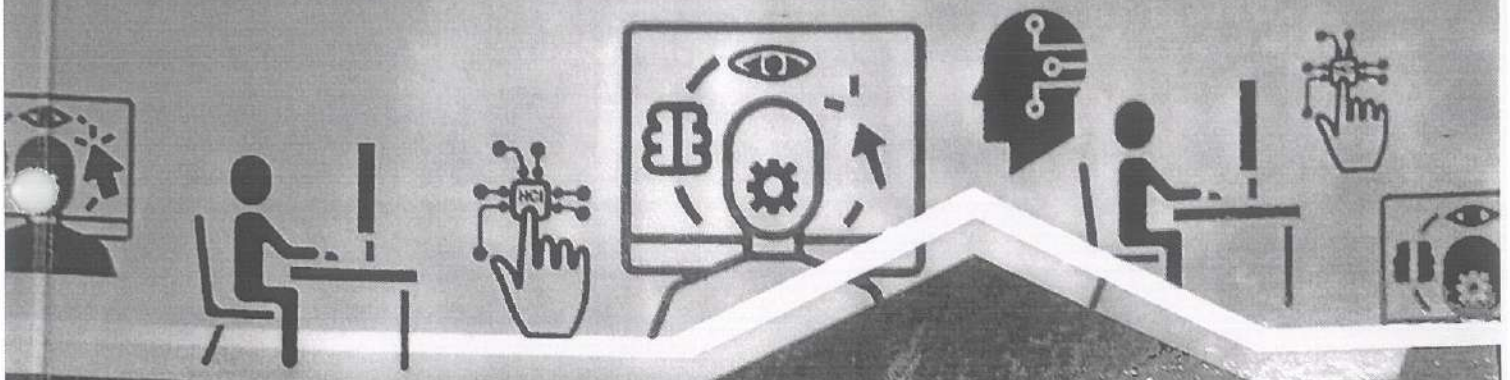

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

M.Sc. (Sem - II)
(Computer Science)
According to New CBCS
Syllabus w.e.f. 2019-20

01
01

A Text Book of

Human Computer Interaction

Chitra Mandlik

Archana Taru

1
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

According to New CBCS syllabus w.e.f. 2019-2020

M.Sc.
(Comp. Science)
Sem - II

[Course Code- 124]

A Text Book of

Human Computer Interaction

Chitra Girish Mandlik

M.Sc.(Computer Science)

Asst. Professor,

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki Pune.

Archana Sachin Taru

M.Sc. & M.C.A.(Computer Science),

Asst. Professor,

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki Pune

VISION PUBLICATIONS

Pune

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

VISION PUBLICATIONS

Head Office

Anand Bungalow, Road No. 10, Adarsh Colony, Tingrenagar. Pune-32.

Sales Office

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.

website: www.visionpune.com

email: visionpublications@gmail.com / info@visionpune.com

Book Title:

Human Computer Interaction

Authors:

Chitra Mandlik, Archana Taru

Edition:

First: 2023

ISBN:

978-93-90646-70-8

© All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer:

Star Copiers, Budhwar Peth, Pune.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Chapter	Topics	No. of Lectures
1.	Foundations of HCI <ul style="list-style-type: none"> The Human: I/O channels – Memory – Reasoning and problem solving The computer: Devices – Memory – processing and networks Interaction: Models – frameworks – Ergonomics – styles – elements – interactivity- Paradigms 	9
2.	Design and Software Process <ul style="list-style-type: none"> Interactive Design basics – process – scenarios – navigation – screen design – Iteration and prototyping. HCI in software process – software life cycle – usability engineering – Prototyping in practice – design rationale. Design rules – principles, standards, guidelines, rules. Evaluation Techniques – Universal Design 	10
3.	Models and Theories <ul style="list-style-type: none"> Cognitive models –Socio-Organizational issues and stake holder requirements –Communication and collaboration models-Hypertext, Multimedia and WWW. 	10
4.	Mobile HCI <ul style="list-style-type: none"> Mobile Ecosystem: Platforms, Application frameworks Types of Mobile Applications: Widgets Applications, Games- Mobile Information Architecture, Mobile 2.0, Mobile Design: Elements of Mobile Design, Tools. 	10
5.	Web Interface Design <ul style="list-style-type: none"> Designing Web Interfaces – Drag and Drop, Direct Selection, Contextual Tools, Overlays, Inlays and Virtual Pages, Process Flow, Case Studies. 	9

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003. 4

M.Sc. Computer Science

(Sem-I)

- Paradigm of Programming Language
- Design and Analysis of Algorithms
- Artificial Intelligence
- Web Services

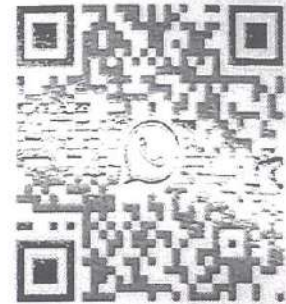
(Sem-II)

- Advanced Operating System
- Mobile Technologies
- Software Project Management
- Human Computer Interaction
- Soft Computing

(Sem-III)

- Software Architecture and Design Pattern
- Machine Learning
- Web Frameworks
- Big Data Analytics
- Web Analytics

ORDER
BOOKS
THROUGH
WHATSAPP

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

www.visionpune.com

visionpublications@gmail.com

Review us on

/visionpune

www.visionpune.com

ISBN: 978-93-90646-70-8

9 789390 646708

₹350/-

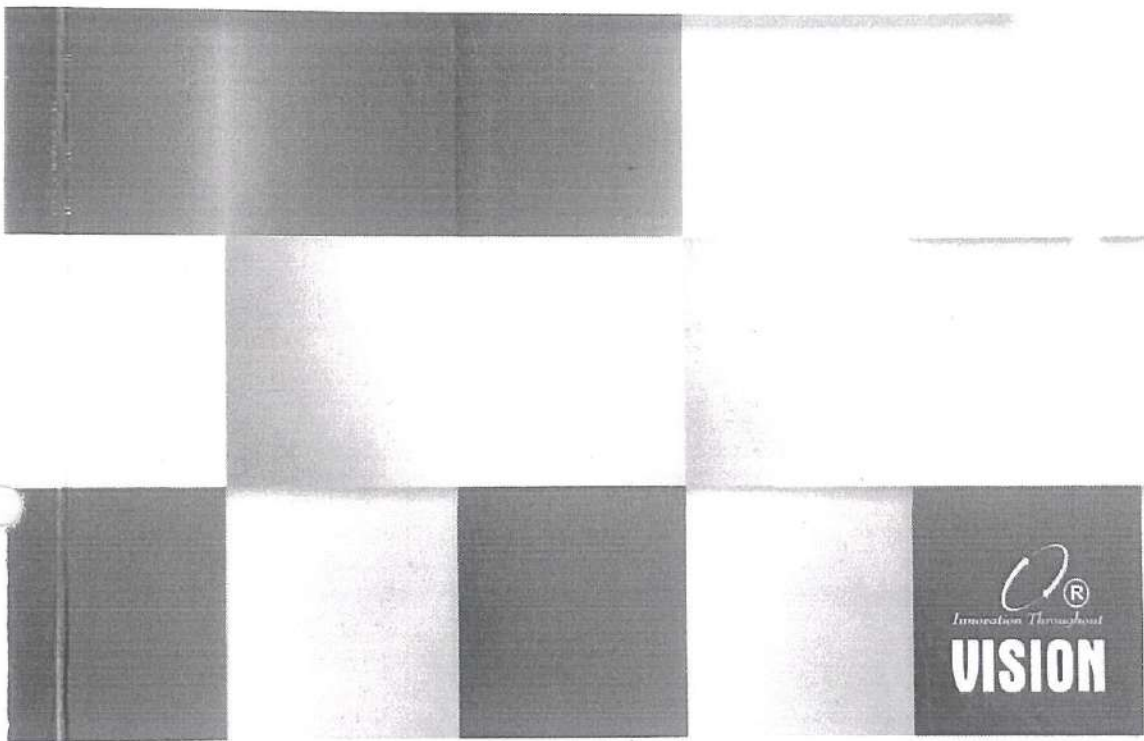
PRINCIPAL 5
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

T.Y. B.B.A Computer Application
(Sem-VI) Course Code: CA-601

According to SPPU New Revised CBCS Syllabus w.e.f. 2021-22

A Text Book of

Recent Trends in IT

Archana Taru
Bali Shankar Khurana
Hanifkha Pathan

Rajendra
PRINCIPAL 6
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

According to New SPPU CBCS syllabus w.e.f.2021-2022

T.Y. BBA (CA)
(Under faculty of Commerce & Management)

Sem – VI

[Course Code CA– 601]

A Text Book of

Recent Trends in IT

Archana Sachin Taru

M.Sc. & M.C.A.(Computer Science),
Assistant Professor,
Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki Pune

Ball Shankar Khurana

MCA
Assistant Professor,
Pimpri Chinchwad College of Engineering,
Pune.

Hanifkha Pathan

MCA
Assistant Professor,
Allana Institute of Management Sciences,
Pune.

Innovation Through
VISION PUBLICATIONS
Pune

SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation
VISION PUBLICATIONS
M. : 9960959922, 9023653050

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.
7

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

VISION PUBLICATIONS

Head Office

Anand Bungalow, Road No. 10, Adarsh Colony, Tingrenagar, Pune-32.

Sales Office

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.

website: www.visionpune.com

email: visionpublications@gmail.com / info@visionpune.com

Book Title

Recent Trends in IT

Author

Archana Taru, Bali Shankar Khurana, Hanifkha Pathan

Edition

First: 2022

© All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer

Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Haveli, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1991

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Syllabus (SPPU)w.e.1.2021-22

BBA(CA)

Unit No.	Topics	No. of Lectures
1.	Introduction to recent trends 1.1 Artificial Intelligence 1.2 Data Warehouse 1.3 Data Mining 1.4 Spark	02
2.	Artificial Intelligence 2.1 Introduction & Concept of AI 2.2 Applications of AI 2.3 Artificial Intelligence, Intelligent Systems, Knowledge –based Systems, AI Techniques 2.4 Early work in AI & related fields. 2.5 Defining AI problems as a State Space Search 2.6 Search and Control Strategies 2.7 Problem Characteristics 2.8 AI Problem: Water Jug Problem, Tower of Hanoi, Missionaries & Cannibal Problem	08
3.	AI Search Techniques 3.1 Blind Search Techniques: BFS, DFS, DLS, Iterative deepening Search, Bidirectional Search, and Uniform cost Search 3.2 Heuristic search techniques: Generate and test, Hill Climbing, Best First search, Constraint Satisfaction, Mean-End Analysis, A*, AO*	08
4.	Data Warehousing 4.1 Introduction to Data warehouse 4.2 Structure of Data Warehouse 4.3 Advantages & uses of Data Warehouse 4.4 Architecture of Data Warehouse 4.5 Multidimensional data model 4.6 OLAP Vs. OLTP 4.7 OLAP Operations 4.8 Types of OLAP Servers: ROLAP versus MOLAP versus HOLAP	08

T.Y. B.B.A. (Computer Application)

(Sem-V)

- Cybersecurity
- Object Oriented Software Engineering
- Core Java
- MongoDB
- Python

(Sem-VI)

- Recent Trends in IT
- Software Testing
- Advanced Java
- Android Programming
- Dot Net Framework

**ORDER
BOOKS
THROUGH
WHATSAPP**

Innovation Throughout
VISION PUBLICATIONS
www.visionpune.com
visionpublications@gmail.com

Review us on

[visionpune](http://www.visionpune.com)

www.visionpune.com

ISSN 0732-0777-06

72251

10

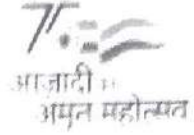
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Financial Literacy in Economics

Editors
 Dr. Sanjay Chakane,
 Prof. Jugal D. Naik,
 Dr. Tejaswini Shende

Khadki Education Society's
Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College
Khadki, Pune

Seminar Proceedings Book

Financial Literacy in Economics

◆ Editors ◆

Dr. Sanjay Chakane,
Prof. Jugal D. Naik,
Dr. Tejaswini Shende

National Seminar on
'Financial Literacy in Economics'
on 27th January 2023

SPONSORED BY
Indian Council of Social Science Research, New Delhi

Published By
Yashodeep Publications, Pune &
Yashodeep Creations, Pune

12
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Financial Literacy in Economics (National Level Seminar Proceedings Book)
 - Editors : **Dr. Sanjay Chakane, Prof. Jugal D. Naik, Dr. Tejaswinii Shende**

© Principal, **Tikaram Jagannath Arts,
 Commerce & Science College,**
 Khadki, Pune-03.
 Website : www.tjcollege.org

First Edition : 27 January 2023

Typing : Yashodeep Creations, Pune

Cover : Nikhil Lambhate

Publisher :

Nikhil Lambhate

Yashodeep Publications

&

Rupali Auchare

Yashodeep Creations

217 B, Jori Niwas, Narayan Peth, Pune - 30.

Contact No. : 9028736001, 9850884175, (020)41217441

Printer : Samarth Process, Pune

Price : ₹ 150/-

ISBN : 978-93-91324-41-4

Rajendraa
 13
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

Index

Title of paper	Name of author	Page no.
* FINANCIAL MANAGEMENT	AKANKSHA GHABADE	05
* Policy Initiatives and the Way Forward for Financial Inclusion in India	Dr. Kranti Suhas Borawake	09
* SHGs AND RURAL ENTEREPRENEURSHIP	Prof. Md. Shahjahan Ali	15
* E-BANKING IN INDIA: Overview	Mr. Ganesh R. Shelke Prof. Mr.R.B.Lavhate	21
* SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND ROLE OF SELF-HELP GROUP	Aminul Islam	26
* A study of Mutual Fund in Economics	Ms. Aishwarya Vijay Bhujbal	32
* The Role of Government in the Financial Inclusion	Dr. Dipali R. Chinchwade	37
* Covid-19 India Economy and Society	Atikur Hussain	41
* STUDY OF FINANCIAL LITERACY AND ITS IMPACT ON RURAL DEVELOPMENT IN INDIA	PROF.MEHANAZ KAUSHAR DR.KHODADE DEEPALI	49
* Economics of Chemical and Organic Farming in Maharashtra	Jadhav Rupali Nivrutti Dr. Amol Gaikwad	54
* Impact Of Monitory Policy Committee On Inflation	Ast.Prof. Rachana Kolape Ast.Prof. Nikhil Tambe	57
* FINANCIAL MANAGEMENT	Mrs Aishwarya A. Gaikwad Prof. Rupali Nilesh Auchare	63

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

ISBN : 978-93-91324-41-4

Yashodeep Publications
 &
Yashodeep Creations

ISBN 978-93-91324-41-4

9 789391 324414

₹150/-

Rajendra
PRINCIPAL 15

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

गिरिराज किशोर कृत 'ढाइ प्र' उपन्यास में चित्रित समस्याएँ

16

प्रा. अविनाश कोल्हे

Nararam Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

गिरिराज किशोर कृत 'ढाई घर'
उपन्यास में चित्रित समस्याएँ

प्रो. अविनाश मारुती कोल्हे

वान्या पब्लिकेशंस, कानपुर

कानपुर - 208021 (उ.प्र.)

17 Rajendras
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

ISBN : 978-93-91119-81-2

मूल्य : तीन सौ पचास रुपये मात्र

- पुस्तक** : गिरिराज किशोर कृत 'ढाई घर' उपन्यास में चित्रित समस्याएँ
लेखक : प्रो. अविनाश मारुती कोल्हे
लेखक : लेखक
प्रकाशक : वान्या पब्लिकेशंस
 3A/127 आवास विकास हंसपुरम्, नौबस्ता,
 कानपुर - 208 021
 Email : vanyapublicationskanpur@gmail.com
 info@vanyapublications.com
 Website : www.vanyapublications.com
 Mob. : 9450889601, 7309038401
- संस्करण** : 2022
मूल्य : 350/-
शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, हनुमन्त विहार, नौबस्ता, कानपुर
आवरण : गौरव शुक्ल, कानपुर
मुद्रण : सार्थक प्रिंटर्स, नौबस्ता, कानपुर

Rajendra 18
 PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
 Science College, Khadi, Pune-411003

अनुक्रम

१. गिरिराज किशोर का व्यक्तित्व एवं कृतित्व	13
२. 'ढाई घर' उपन्यास का कथ्यगत परिचय	38
३. चरित्रगत अध्ययन	56
४. 'ढाई घर' उपन्यास में चित्रित परिवेश और समस्याएँ	78
५. उपन्यास का अभिव्यक्ति पक्ष	101
उपसंहार	115
परिशिष्ट	119

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

प्रा. अविनाश मारुती कोल्हे

- जन्म** : कोल्हार, तहसील- श्रीरामपूर, जिला- अहमदनगर (महाराष्ट्र)
- शिक्षा** : एम.ए., बी.एड., सेट
एम.फिल. अनुवाद पदविका पीएच.डी. (कार्यरत) (हिंदी)
- प्रकाशन** : विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं और शोधग्रंथों में शोधलेख प्रकाशित
- अनुवाद** : 1. उन चार योनियों की कहानी-नाटक (मराठी से हिंदी)
2. शाळांमध्ये संस्कारक्षम वातावरण (हिंदी से मराठी)
- संपादन** : भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेता (प्रकल्प)
- सम्मान** : लोकशाही अण्णा भाऊ साठे रचने साहित्य अकादमी द्वारा प्रदर्शित शिक्षक रूप में गौरवान्वित
- संप्रति** : सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, महाराष्ट्र शासन
वाणिज्य विद्यालय, महाराष्ट्र शासन महाविद्यालय, खडकी, पुणे
(महाराष्ट्र)
- ईमेल** : avinashkolhe1@gmail.com

Also available at : amazon

वान्या पब्लिकेशंस

- 📍 ए/2122 आवास विकास, हंसपुरम्, नौबस्ता, कानपुर
- ☎ 9450889601, 7309038401
- ✉ vanyapublicationskanpur@gmail.com
- 🌐 info@vanyapublications.com
- 🌐 www.vanyapublications.com

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

**National Education Policy 2020
Community Engagement through NSS**

◆ Editor ◆

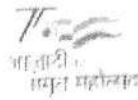
**Dr. Sanjay Chakane
Dr. Sucheta Dalvi**

21

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

Khadki Education Society's
Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College
Khadki, Pune

Seminar Proceedings

National Education Policy 2020 and Community Engagement through NSS

◆ Editors ◆

Dr. Sanjay Chakane
Dr. Sucheta Dalvi

◆ Editor Body ◆

Dr. Nilesh Kale (NSS Program Officer)
Bhagwant Shinde (NSS Program Officer)
Priya Shirke (Member, NSS Committee)
Kavita Sikdar (Member, NSS Committee)

National Seminar on
'Role of National Service Scheme (NSS) in Implementing New Education Policy'
on 27th, 28th January 2023

SPONSORED BY
Indian Council of Social Science Research, New Delhi

Published By
Yashodeep Publications, Pune &
Yashodeep Creations, Pune

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College

ISBN : 978-93-91324-36-0

National Education Policy 2020 and Community Engagement through NSS
(Seminar Proceedings Book) - Editor Dr. Sanjay Chakane, Dr. Sucheta Dalvi

© Principal, Tikaram Jagannath Arts,
Commerce & Science College,
Khadki, Pune-03.
Website : www.tjcollege.org

First Edition : 27 January 2023

Typing : Yashodeep Creations, Pune

Cover : Nikhil Lambhate

Publisher :

Nikhil Lambhate

Yashodeep Publications

&

Rupali Auchare

Yashodeep Creations

217 B, Jori Niwas, Narayan Peth, Pune - 30.

Contact No. : 9028736001, 9850884175, (020)41217441

Printer : Samarth Process, Pune

Price : ₹ 200/-

ISBN : 978-93-91324-36-0

National Education Policy 2020 and Community Engagement through NSS

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

23

Rajendra

Index

Title of paper	Name of author	Page no.
* Curriculum Content and Evaluation Procedure for NATIONAL SERVICE SCHEME in NEP 2020	Archana R. Deokara Nilesh A. Kale	09
* ROLE OF NSS IN PERSONALITY DEVELOPMENT OF NSS VOLUNTEERS AND DEVELOPMENT OF RURAL AREAS	Dr. Amruta M. Inamdar Dr. Narshing S. Giri	11
* HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT PROGRAMME THROUGH NATIONAL SERVICE SCHEME (N.S.S.)	Dr. Ashok Shelke	15
* ROLE OF VALUE EDUCATION, ENVIRONMENT AND HEALTH AWARENESS TO ACHIEVING THE GOAL OF THE NEW EDUCATION POLICY	Dr. G.R. Pawar	18
* A STUDY OF HOW NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) ACTIVITIES AFFECT STUDENTS' DEVELOPMENT OF LIFE SKILLS	Dr. Pimple V. Vitthal Mr. Santosh S. Tapkir	24
* ROLE OF NSS IN NATIONAL EDUCATION POLICY	Dr. Savita Kulkarni	27
* A GLANCE ON NATIONAL SERVICE SCHEME THROUGH SOCIAL APPROACH FOR NEW EDUCATION POLICY	R. M. Nikam B. K. Nikam A. S. Khade Sucheta Dalavi S. S. Pawar G.U. More	29
* A STUDY OF THE ROLE OF NSS IN SOCIAL WORK APPROACH DEVELOPMENT OF VOLUNTEERS	Dr. Manik Borhade	33
* THE ROLE OF VARIOUS NSS ACTIVITIES IN ACHIEVING THE GOAL OF THE NEW EDUCATION POLICY	Prof. Dnyaneshwar Jambhulkar	36
* ROLE OF NATIONAL SERVICE SCHEME IN IMPLEMENTING NEW EDUCATION POLICY 2020	Dr. Archana Aher Prof. Arvind Wagaskar	38
* ROLE OF N.S.S. IN NEW EDUCATION POLICY	Dr. M.B. Kothawade	41
* ROLE OF VARIOUS NSS ACTIVITIES IN ACHIEVING THE GOALS OF THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	Asst. Prof. Pravin Kad	45
* NSS REPUBLIC DAY PARADE CAMP, NEW DELHI - 2021	Dr. K. SUGUNA	48
* THE ROLE OF NSS IN IMPLEMENTING NEW EDUCATION POLICY	Ast. Prof. Bhagvat Shinde Dr. Sarath. S	53
* 'ROLE OF NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) IN PERSONALITY DEVELOPMENT OF COLLEGE STUDENTS'	Mrs. Vaishali Sinalkar	57

National Education Policy 2020 and Community Engagement through NSS / 7

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

ISBN : 978-93-91324-36-0

Yashodeep Publications
&

Yashodeep Creations

ISBN 978-93-91324-36-0

9 789391 324360

₹ 200/-

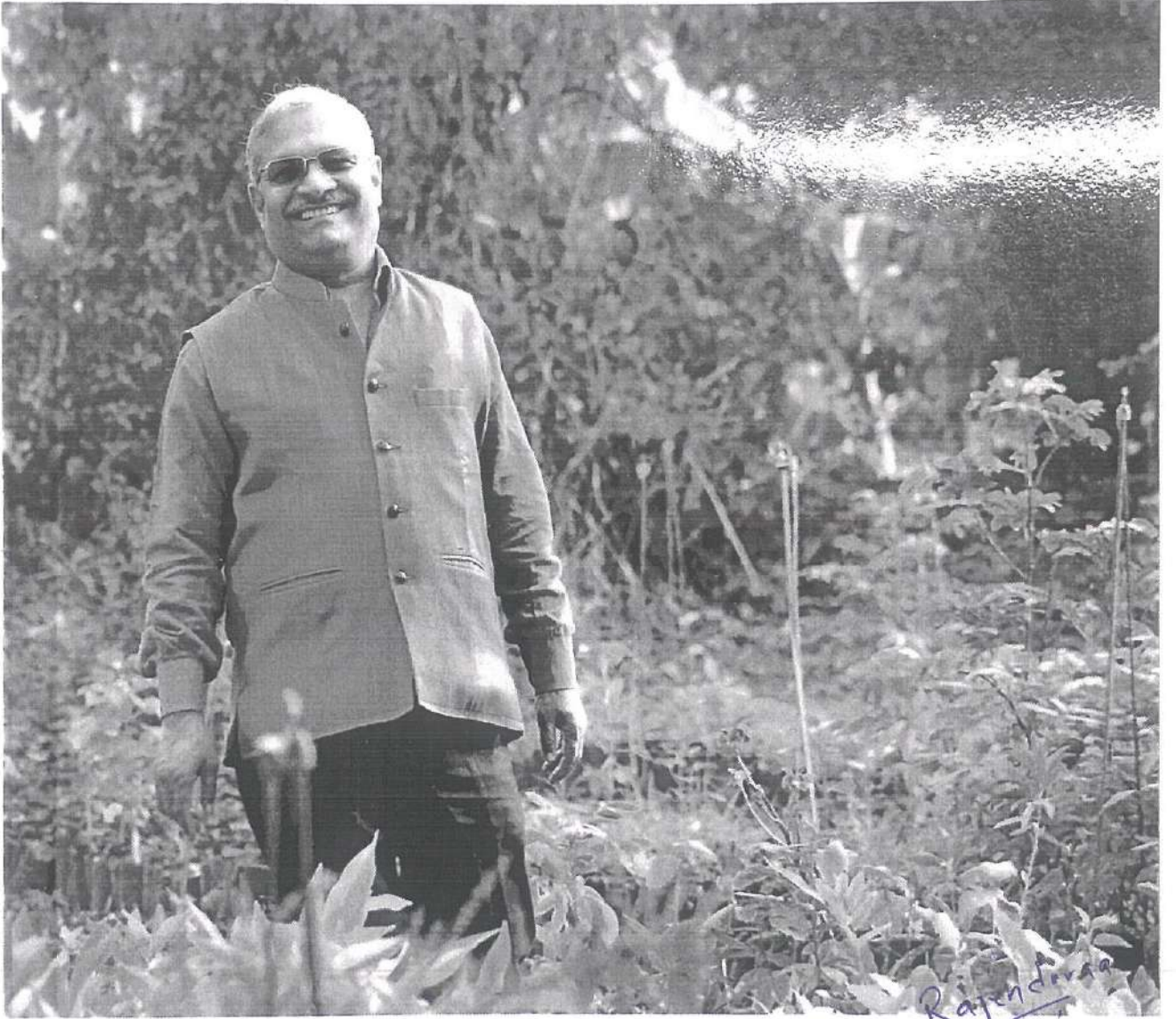
Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

चाकोरीबाहेरचे शिक्षण

लेखक:
'ज्ञानसुत'

डॉ. संजय चाकणे

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

© सौ. रंजना संजय चाकणे
 ७०१, बी. अथर्व ब्लिस्स,
 बावधन (दगडे), पुणे ४११०२१
 ई-मेल : schakane@gmail.com

प्रकाशक

अमेय प्रकाशन
 ७६८, डेकन जिमखाना,
 मधुमती को-ऑप. हौसिंग सोसायटी,
 पुणे ४११००४

मुद्रक

स्मिता टाईपसेटर्स, पुणे ३०

कव्हर डिझाईन सोर्स

shutterstock /Marylia

बॅक कव्हर फोटो सोर्स

shutterstock / Julia Mustivaya

किंमत

रु. ३५०

प्रथमावृत्ती

५ जून २०२२

जागतिक पर्यावरण दिन

Rajendraa
 PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रम

विभाग १

नातं माती संस्कृतीशी । १३

१. भादवी पोळा । १४
२. आनंदी कोजागिरी । १७
३. पलाश नाथ । १८
४. शिरगोळे अर्थात गारगोटी । २०
५. पाणी प्रश्नाला उत्तर काय? । २२

विभाग २

मैत्री...चौकट, बाह्य शिक्षणाशी । २६

६. परीक्षेला पर्याय काय? । २७
७. बारावी नंतर काय? । २९
८. आनंदी शिक्षण । ३४
९. स्वर्णवर्ख राष्ट्रीय सेवा योजनेचा भाग १ । ३६
१०. भीमाशंकर ते भीमाशंकर । ४०
११. करके तो देखो । ४३
१२. छंद । ४७
१३. महामहीम अब्दुलसाहेब । ४९
१४. इंदापूरची माती । ५२

चाकोरीबाहेरचे शिक्षण । ९

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce
Science College, Khadki, Pune-4110

लेखक परिचय

डॉ. संजय चाकणे

- भौतिकशास्त्र विषय विशेष घेऊन पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण.
भौतिकशास्त्रात डॉक्टरेट. एम.बी.ए.
- प्राचार्य कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंदापूर, पुणे.
- सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या व्यवस्थापन परिषदेचे सदस्य.
- गेली पंधरा वर्षे उच्च शिक्षण क्षेत्रात अध्यापन व संशोधन.
- प्रोफेसर, भौतिकशास्त्र आणि पर्यावरण शाखाचे गार्ड म्हणून मान्यता.
- राष्ट्रीय सेवा योजना - कार्यक्रम समन्वयक, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
- संचालक - आपत्ती व्यवस्थापन केंद्र सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
- इटली, थायलंड, जर्मनी व फ्रान्स येथे आयोजित केलेल्या विविध शैक्षणिक परिषदांमध्ये पदाधिकारी म्हणून सहभाग.
- जपान, इस्त्राईल, ऑस्ट्रेलिया इ. देशातील शैक्षणिक परिषदांमध्ये सहभागी.
- उत्कृष्ट शिक्षक, उत्कृष्ट प्राचार्य, उत्कृष्ट राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम समन्वयक म्हणून सन्मानित.
- शैक्षणिक व प्रशासकीय कामांसाठी २५ देशांना भेटी.

अद्ययावतता आणि नावीन्याचा ध्यास घेऊन अथक परिश्रमाच्या जोरावर महाविद्यालय आणि समाज यांच्यात संवादाचा पूल उभं करणारं चैतन्यशील व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. संजय चाकणे! पारंपरिक शिक्षणाबरोबरच ज्ञानरचनावादी शिक्षणपद्धती विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त आहे, हे जाणून त्यावर आधारित अध्यापन पद्धतीचा ते वापर करतात. विद्यार्थी हा शिक्षण क्षेत्राचा केंद्रबिंदू म्हणून महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षणाचे विविध प्रवाह पोचले पाहिजेत या तळमळीतून सहाशेपेक्षा अधिक व्याख्याने दिली व तो वसा अजूनही कायम आहे. उपक्रमशीलता आणि नेतृत्वगुणांच्या जोरावर वारी आणि गणपती या उत्सवांना वेगळे रूप दिले, ज्यात परंपरा आणि नावीन्य यांचा मेळ आहे. प्रशिक्षितांनाही प्रशिक्षणाची गरज असते, ती ओळखून त्यावर आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रमांचं आयोजन केलं. प्राचार्य पद व विद्यापीठातील पदांना सक्षम चेहरा देण्याचं मोलाचं काम डॉ. संजय चाकणे यांनी केलं आहे. सामाजिक बांधिलकीतून वीस खेड्यांना दत्तक घेऊन त्यांच्या इतिहास लेखनाचं सर्जनशील कार्य सुरू आहे.

१७२ | चाकोरीबाहेरचे शिक्षण

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

प्राचीन काळी गुरुकुलात विद्यार्थी शिक्षण घेत. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून
 खऱ्या अर्थाने विनंभित्याच्या शाळेतील शिक्षण असायचे.
 गरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांनी शांतिनिकेतनाच्या माध्यमातून
 ही संकल्पना यशस्वीरीत्या परत सुरु केली.

शिक्षण हे आनंददायी व्हावे आणि ते रोजच्या जगण्यातून कसे घेता येईल?
 या तळमळीतून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मार्गदर्शन व्हावे
 या हेतूने 'चाकोरीबाहेरचे शिक्षण' हे पुस्तक लिहिलेले आहे.
 शिक्षण हे केवळ शाळा कॉलेजच्या बंदिस्त भिंतीतून मिळत नाही तर ते
 आपल्या रोजच्या जगण्यातूनही मिळू शकते.

आपले गुरुजन, आपले संस्कार यातून ते मिळते. विद्यार्थ्यांचे अनुभवविश्व
 जेवढे वाढेल त्यातून त्यांना खऱ्या अर्थाने त्यांचा विकास होईल.

यासाठी त्यांनी समाजभान कसे विकसित करावे? आपली माती आपली
 संस्कृती आणि परंपरा यांचे महत्त्व कसे समजून घ्यावे?

या आणि अशा अनेक विचारबिंदू देणारं हे पुस्तक.

विद्यार्थ्यांनी, अनुभव व ज्ञानमहर्षी व्यक्ती या गुरूंना समोर ठेवून
 केलेली वाटचाल नेहमीच यशस्वी ठरेल हा विचार

या शिक्षणविश्व-३०

shutterstock/julia Mustafayeva, Manya

PRINCIPAL
 Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

International Brand Management

T.Y.B.B.A. (Sem. -VI)

Course Code: DSE A 605 MM

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2023

Price: 95 /-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662 Mobile : 9325315464.

Copyrights
With the Publishers

Printed at
Success Publications

S. No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition
2023

Edited By
Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
Miss. Sarita Jadhav

Cover Designing
Mr. Valmik Gaikwad

ISBN NO. – 978-93-24457-46-8

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'International Brand Management' for T.Y.B.B.A (Sem. – VI).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2021 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B.A some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A (Sem. – VI).
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

Syllabus

T.Y.B.B.A (Sem. – VI)

International Brand Management

Course Code: DSE A 605 MM

Unit No.	Topic
1.	<p>Understanding Brand :</p> <p>1.1 Introduction, Brand concepts, 1.2 Purpose of Brands, 1.3 Characteristics of strong brands, 1.4 the purpose of branding, 1.5 fundamental concepts of branding</p>
2.	<p>Developing Brand :</p> <p>2.1 Process and methods of developing brand elements, 2.2 Creating brand associations and introducing a new brand in the international market, 2.3 Identify effective marketing and marketing communications strategies, 2.4 Including the use of social/digital platforms, 2.5 Design marketing and marketing communications programs that build brand equity in the international market</p>
3.	<p>Evaluating Brand :</p> <p>3.1 Processes and methods of measuring brand performance, 3.2 Qualitative and quantitative tools for measuring brand image and strength, 3.3 Interpret brand performance data, Brand evaluation plans in the international scenario</p>
4.	<p>Managing Brand :</p> <p>4.1 Concepts and tools for managing brands over time, international geographic areas, and market segments, 4.2 Consumer-brand relationships, Strategic alliances, Brand portfolios, and Brand repositioning/revitalization.</p>

INDEX

T.Y.B.B.A (Sem. – VI)
International Brand Management
Course Code: DSE A 605 MM

Unit	Topic	Page No.
1.	Understanding Brand	1.1 to 1.16
	1.1 Introduction of Brand	
	1.2 Fundamental Concepts of Branding	
2.	Developing Brand	2.1 to 2.17
	2.1 Brand Developing	
	2.2 Brand Association	
	2.3 Marketing Design	
3.	Evaluating Brand	3.1 to 3.16
	3.1 Brand Evaluation	
	3.2 Brand Performance	
4.	Managing Brand	4.1 to 4.20
	4.1 Brand Management	
	4.2 Market Segments	
	4.3 Consumer-Brand Relationships	
	4.4 Brand Repositioning/Revitalization	

M.Sc.

(Computer Science)

Sem-I

A Text Book of

Artificial Intelligence

Subanggi Paatil
Archana Taru
Chitra Mandlik

According to New CBCS Syllabus 2019-20

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

According to New CBCS syllabus w.e.f.2019-2020

M.Sc.
(Comp. Science)
Sem - I

[Course Code- CSDT114B]

A Text Book of

Artificial Intelligence

Subangli Paatil

M.Sc.(CS)

Co-ordinator(M.Sc. (CS))

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College Khadki Pune

Archana Sachin Taru

M.Sc. & M.C.A.(Computer Science)

Asst.Professor.

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College Khadki Pune

Chitra Girish Mandlik

M.Sc.(Computer Science)

Asst. Professor

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College
Khadki Pune.

Innovation Through Learning
VISION PUBLICATIONS

Pune

Rajendran
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

Vision Publications

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.

website: www.visionpune.com

email: visionpublications@gmail.com

info@visionpune.com

Artificial Intelligence

Edition:

First: 2019

All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer:

Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Haveli, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1825

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

Chapter.	Topics	No. of Lectures
1.	Introduction to Artificial Intelligence: Introduction and Intelligent systems, What Is AI, The Foundations of Artificial Intelligence, The History of Artificial Intelligence, Applications of AI, Early work in AI and related fields, AI problems and Techniques.	2
2.	Searching: -Defining AI problems as a State Space Search: example, Search and Control Strategies, Problem Characteristics, Issues in Design of Search Programs, Production System Blind Search Techniques : -BFS, DFS, (DLS, Iterative Deepening, Search, Bidirectional Search, Uniform cost Search.) Heuristic search techniques: -Generate and test, Hill Climbing, Best First search, Constraint Satisfaction, Mean-End Analysis, A*, AO*.	8
3.	Knowledge Representation Representations and Mappings, Approaches to Knowledge Representation, Knowledge representation method, Propositional Logic, Predicate logic, Representing Simple facts in Logic, Resolution, Forward and backward chaining . Game Playing- Minimax Search Procedures, } Adding alpha-beta cutoffs.	8
4.	Introduction to AI with Python Introduction to Python , why python with AI, Features of Python, Basics of Python, Python statements, Methods & Functions using python, Basic and advanced modules & Packages, Python Decorators and generators .Advanced Objects & Data structures.	6
5.	Machine Learning Why Machine learning, Types of Machine Learning: Supervised learning- Classification & Regression. (Random Forest, KNN Algorithm.) Unsupervised learning-Clustering & Association. Reinforcement learning.	6

Master of Science (Computer Science) Sem-I

Paradigm of Programming Language (Compulsory)

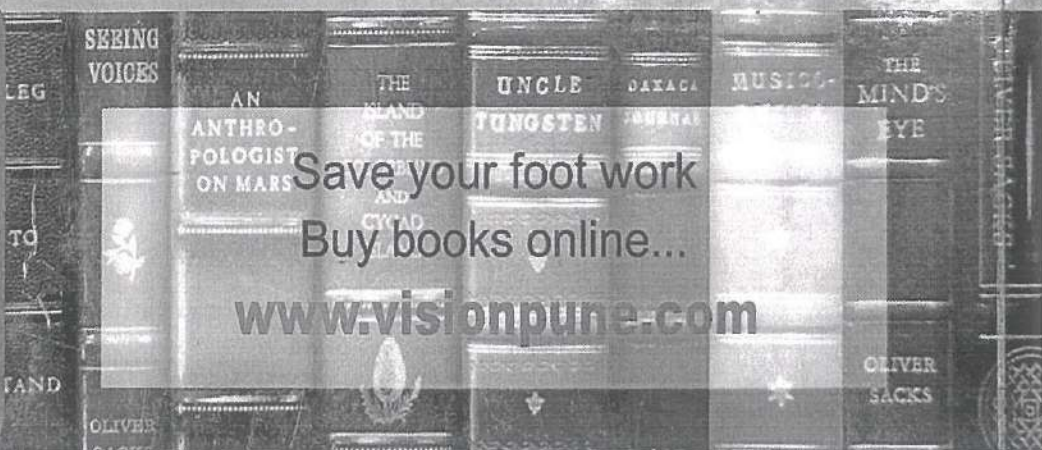
Design and Analysis of Algorithms (Compulsory)

Database Technologies (Compulsory)

Cloud computing (Elective)

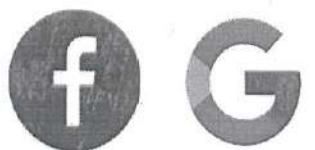
Artificial Intelligence (Elective)

Web Services (Elective)

Save your foot work
Buy books online...
www.visionpune.com

Review us on

/visionpune

www.visionpune.com

info@visionpune.com

ISBN : 978-93-5016-481-5

9 789350 164815

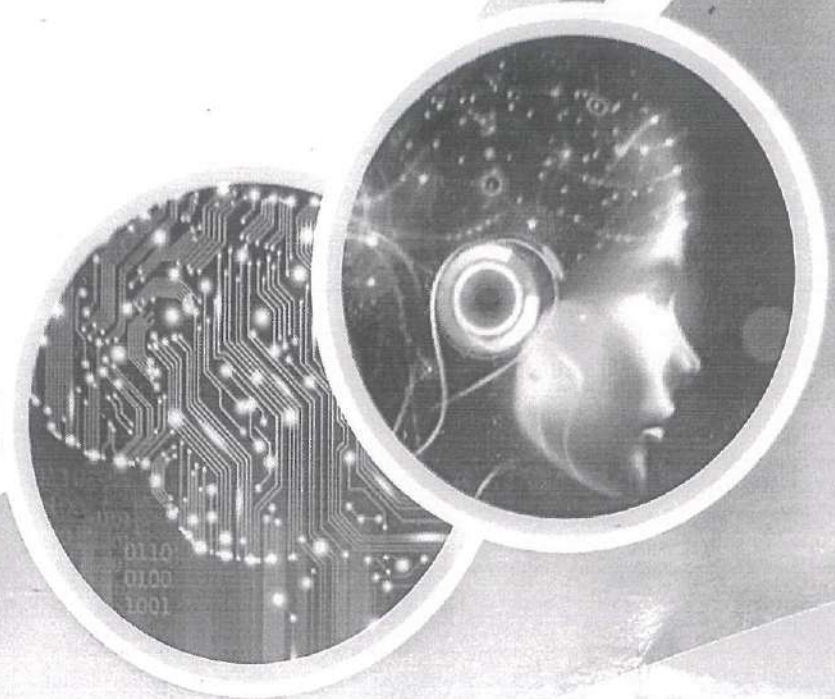
Rajendra 205/-
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

According to SPPU New Revised CBCS Syllabus
w.e.f. 2021-22

Semester-V
T.Y.BCA

Bachelor of Computer Applications

(Science Faculty)

MCQs
Included

Course Code: BCA 354

A Text Book of
Artificial Intelligence

Archana Taru • Subanggi Paatil • Chitra Mandlik

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

44
According to New SPPU CBCS syllabus w.e.f.2021-2022

T.Y. BCA
(Under Science Faculty)

Sem – V

[Course Code- 354]

A Text Book of

Artificial Intelligence

Archana Sachin Taru

M.Sc. & M.C.A.(Computer Science),

Asst.Professor,

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki Pune

Subanggi Paatil

M.Sc.(CS)

Co-ordinator(M.Sc. (CS))

Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki Pune

Chitra Girish Mandlik

M.Sc.(Computer Science)

Asst. Professor

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College,
Khadki Pune.

VISION PUBLICATIONS

Pune

SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation
VISION PUBLICATIONS
M. : 9960959922, 9028653050

Rajendera
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune 411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
 visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

VISION PUBLICATIONS

Head Office

Anand Bungalow, Road No. 10, Adarsh Colony, Tingrenagar. Pune-32.

Sales Office

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.
 website: www.visionpune.com
 email: visionpublications@gmail.com / info@visionpune.com

Book Title

Artificial Intelligence

Author

Archana Taru
 Subanggi Paatil
 Chitra Mandlik

Edition

First: 2021

ISBN

978-93-90646-75-3

© All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer

Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Haveli, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1971

Rajendraa
 PRINCIPAL
 TIKARAM JAGANNATH ARTS, COMMERCE &
 SCIENCE COLLEGE, KHADKI, PUNE-411003.

Savitribal Phule Pune University (SPPU), Pune
Syllabus w.e.f. 2021-22

Unit No.	Topics	No. of Lectures
1.	Introduction to Artificial Intelligence 1.1 Introduction to AI 1.2 Comparison of AI, Machine Learning, Deep Learning 1.3 Applications of AI 1.4 AI Techniques 1.5 Intelligent Agents, Agents and Environments, Structure of Agents	4
2.	Problems, Problem Spaces and search 2.1 Defining problem as a State Space Search 2.2 Production System 2.3 Problem Characteristics 2.4 Search & Control Strategies 2.5 Problems – Water Jug problem, Missionary Cannibal Problem, Block words Problem, Monkey & Banana problem	5
3.	Searching Algorithms 3.1 Uninformed Search Algorithms/Blind Search Techniques 3.1.1 Breadth-first Search 3.1.2 Depth-first Search 3.2 Informed (Heuristic) search Techniques 3.2.1 Generate-and-test 3.2.2 Simple Hill Climbing 3.2.3 Best First Search 3.2.4 Constraint Satisfaction 3.2.5 Means End Analysis 3.2.6 A* and AO*	6

Rajendraa
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

T.Y. BCA (Science Faculty)

(Sem-V)

- Programming in Java
- Data Mining and Data Science
- Principles of Operating Systems
- Artificial Intelligence
- Cloud Computing

(Sem-VI)

- Android Programming
- Programming in Go
- Software Project Management
- Management Information Systems
- Internet of Things (IoT)

Free shipping*

www.visionpune.com

Is now a

**Mobile
Friendly
Website**

Buy books from your
Phone!

save HOURS,
of **FT**WORK
buy **BKS**
online

Scan QR code

to visit our website

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

www.visionpune.com

visionpublications@gmail.com

Review us on

/visionpune

ISBN: 978-93-90646-75-3

9 789390 646753

₹200/-

45

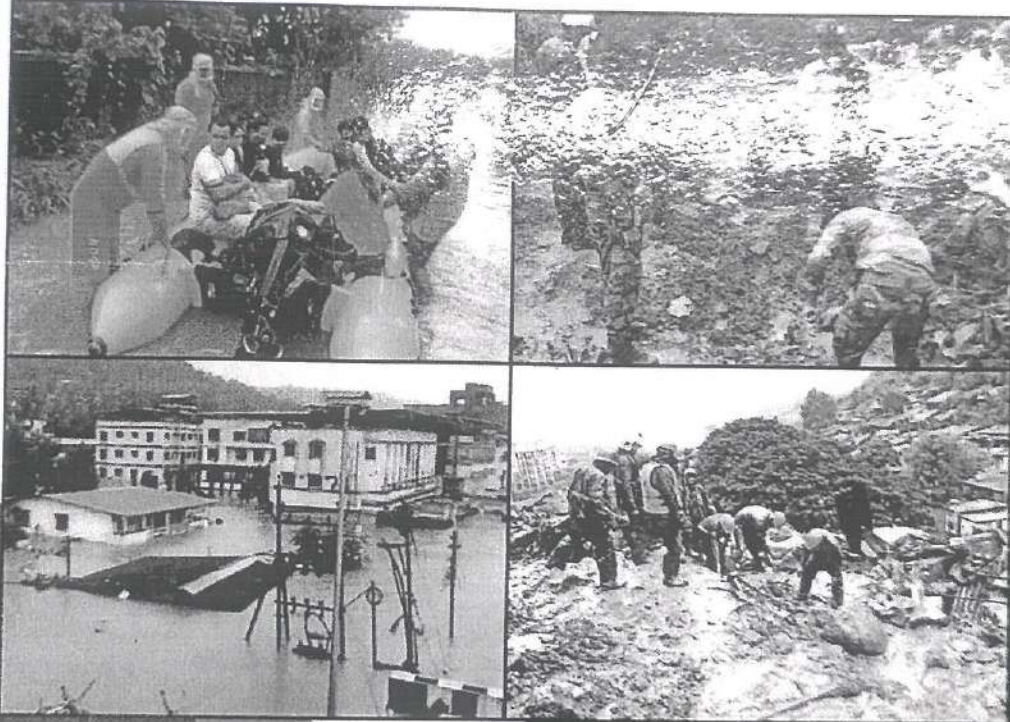

K. Jagannath
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-I

भूगोल : (G-3 : CC1E)

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

46
Rajendrao
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-I

Geography of Disaster Management - I

भूगोल (G-3) सामान्य स्तर पेपर-3 (CC1E)
सेमिस्टर-5

• टी.वाय.बी.ए. •

CBCS Pattern

• लेखक •

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी., भूगोल

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल., पीएच. डी.

किंमत : ₹ 65.00

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

NIRALI PRAKASHAN
SPECIMEN COPY
NOT FOR SALE
PHONE - 98003978

N5777

Rajendra
PRINCIPAL
Tilkam Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

आपती व्यवस्थापनाचा भूगोल-I

प्रथम आवृत्ती : ऑगस्ट २०२१

ISBN 978-93-5451-242-1

© : डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, प्रा.डॉ. अर्जुन मुसमाडे

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

(Poly Plates)

मुद्रक

योगिराज प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

सर्व्हे नं. १०/१, बुले इंडस्ट्रियल इन्स्ट्रु.
नांदेड गाव रोड, ना. हवेली,
पुणे ४११ ०२२.

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email : niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन कॉलेज
जवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०
Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबडी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.

Email : nagpur@niralibooks.com

कोल्हापूर

न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंगे प्लाझा, पहिला
मजला, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर, कोल्हापूर
४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५

Email : kolhapur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.

☎ (०२५७) २२२ ०३९५.मो. ९४२३४९१८६०
Email : jalgaon@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंती नगर, गोलडन गेट जवळ, पुणे
- नाका चौक,

सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email : solapur@niralibooks.com

पुस्तक गिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कॉर्नर : मुंबई : Email : pbcmbumbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, शारदाश्रम सोसायटी समोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (०२२) २४२२३५२६

• Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pragationline.com

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

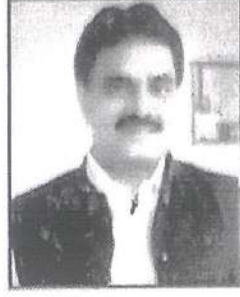
अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 : आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना	1.1 ते 1.20
1.1 व्यवस्थापन संकल्पना	1.2
1.2 आपत्ती व्यवस्थापन अभ्यासाचे हेतू	1.4
1.3 आपत्तीपूर्व आणि आपत्तीपश्चात व्यवस्थापन	1.6
प्रकरण 2 : संकटे व आपत्तींचा परिचय	2.1 ते 2.12
2.1 संकटे आणि आपत्ती : व्याख्या	2.3
2.2 भौगोलिक परिस्थिती आणि आपत्ती	2.6
2.3 आपत्तींचे वर्गीकरण	2.10
प्रकरण 3 : आपत्ती व्यवस्थापन आणि उपाययोजना	3.1 ते 3.32
3.1 आपत्ती व्यवस्थापनची संरचना	3.2
3.2 जपानकडून शिकण्यासारखे बरेच काही	3.13
3.3 आपत्ती व्यवस्थापनाची प्रमाणित कार्यपद्धती	3.14
3.4 आपत्ती व्यवस्थापनात प्रसारमाध्यमांची भूमिका	3.27
प्रकरण 4 : वातावरणीय आपत्ती आणि त्याचे व्यवस्थापन	4.1 ते 4.36
4.1 गारपीट आणि ढगफुटी	4.1
4.2 आवर्त आणि वादळे	4.9
4.3 दुष्काळ आणि पूर	4.17
○ संदर्भ ग्रंथसूची	1 ते 1
○ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंच	1 ते 21

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

लेखक परिचय

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

(M.A., Ph.D.)

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून सन १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यासमंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे सन २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. व २ विद्यार्थ्यांनी एम. फिल. पूर्ण केलेले आहे. त्यांचे लघुसंशोधन प्रकल्प ५ यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रासेयो, विद्यार्थी कल्याण, NAAC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने सन २०१७ मध्ये मला उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार म्हणून देऊन गौरविले आहे.

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

(M.A., M.Phil, Ph.D.)

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सन १९९२ पासून सहयोगी प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा. कुलगुरू यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे, या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, भारताचा प्रादेशिक भूगोल, आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल, आर्थिक भूगोल, पर्यावरणीय भूगोल, महाराष्ट्राचा भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले, असून ३२ शोध निबंध वेगवेगळ्या नियतकालीकांमधून प्रकाशित झालेले आहे. ५२ हून अधिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग व अनेक चर्चा सत्रात शोध निबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाविद्यालयाच्या पातळीवर आभ्यासेतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

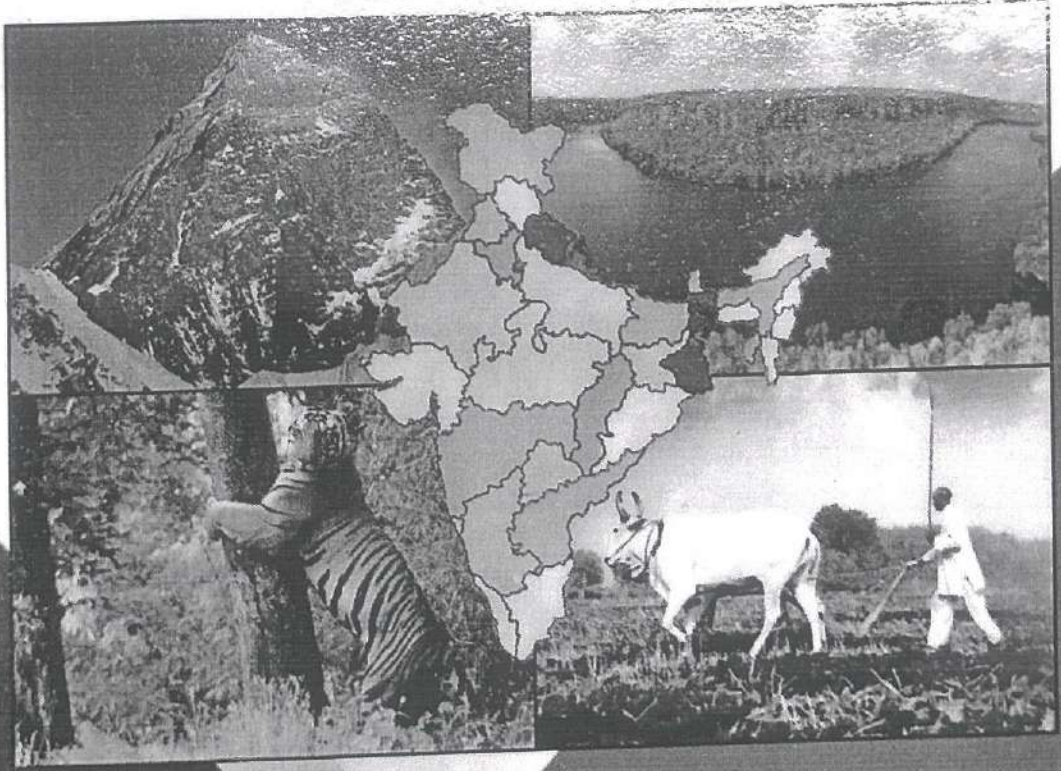

501
PRINCIPAL
Tikeram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

भारताचा भूगोल-1

भूगोल : (S-3 : DSE-1C)

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

51
Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

भारताचा भूगोल - I

Geography of India - I

सेमिस्टर-5 : भूगोल विशेष स्तर पेपर-3 (एस-3)

DSE -1C

• टी.वाय.बी.ए. •

CBCS Pattern

• लेखक •

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे || डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., एम.फिल., पीएच. डी. || एम.ए., पीएच.डी.

किंमत : ₹ 80.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N

52 Rajendraa
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

प्रथम आवृत्ती : ऑगस्ट २०२१

ISBN- 978-93-5451-267-4

55

© : प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

(Poly Plates)

योगिराज प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे ४११ ०४१.

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email : niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन कॉलेज
जवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑफ. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०
Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरलन कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबाडी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email : nagpur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलांनी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.
☎ (०२५७) २२२ ०३९५.मो. ९४२३४९१८६०
Email : jalgaon@niralibooks.com

कोल्हापूर

न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंगे प्लाझा, पहिला
मजली, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर, कोल्हापूर
४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५
Email : kolhapur@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंती नगर, गोल्डन गेट जवळ, पुणे
- नाका चौक,
सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email : solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्टर : मुंबई : Email : pbcmbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शाॅप नं. १, शारदाश्रम सोसायटी समोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम).
मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २४२२३५२६

Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pragationline.com

53

Ranjendra
PRINCIPAL

Kharam Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

1 :	प्रास्ताविक.....	1.1 ते 1.34
1.1	भारताचे स्थान व विस्तार.....	1.4
1.2	भारताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	1.5
1.3	भारताच्या शेजारील देश व संबंध.....	1.9
1.4	भारतातील घटकराज्य व केंद्रशासित प्रदेश	1.30
2 :	भारताची प्राकृतिक रचना.....	2.1 ते 2.24
2.1	उत्तरेकडील पर्वतीय प्रदेश	2.3
2.2	उत्तरेकडील विस्तृत मैदानी प्रदेश	2.10
2.3	द्वीपकल्पीय पठारी प्रदेश.....	2.14
2.4	किनारपट्टीचा मैदानी प्रदेश.....	2.19
2.5	बेटे	2.23
3 :	जलप्रणाली	3.1 ते 3.26
3.1	भारतातील नद्यांचे खोरे	3.2
3.2	हिमालयीन नद्या (उत्तर भारतीय नद्या)	3.5
3.3	द्वीपकल्पीय नद्या.....	3.12
3.4	कोकणातील नद्या	3.20
4 :	हवामान, मृदा आणि नैसर्गिक वनस्पती.....	4.1 ते 4.48
4.1	विविध ऋतू आणि त्यानुसारचे हवामान	4.3
4.2	मृदेचे प्रकार आणि तिचे वितरण.....	4.19
4.3	मृदा धूप आणि संवर्धन	4.27
4.4	नैसर्गिक जंगलांचे प्रकार व त्याचे वितरण	4.30
4.5	वृक्षतोड व संवर्धन	4.39
⊙	संदर्भ ग्रंथसूची	1 ते 1
⊙	वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंच	1 ते 13

54
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

लेखक परिचय

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
(M.A., M.Phil, Ph.D.)

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा.कुलगुरु यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे, या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, भारताचा प्रादेशिक भूगोल, आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल, आर्थिक भूगोल, पर्यावरणीय भूगोल, महाराष्ट्राचा भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले. असून ३२ शोध निबंध वेगवेगळ्या नियतकालीकांमधून प्रकाशित झालेले आहे. ५२ हून अधिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात महत्त्व व अनेक चर्चा सत्रात शोध निबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थसंचालनालयाने प्रोत्साहन देऊन म्हणून काम करत आहेत.

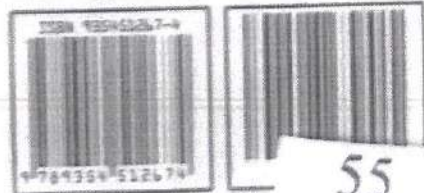

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
(M.A., Ph.D.)

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बसवोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून १९९६ पासून कार्यरत आहे. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचा अध्यक्ष आहे. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचा २०१० पासून सचिव आहे. वाणिज्य विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचा सदस्य आहे. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएचडी व २ विद्यार्थी एम फिल पूर्ण केलेले आहे. त्यांचे लघु संशोधन प्रकल्प ५ यशास्वीरित्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रसेयो, विद्यार्थी कल्याण, NC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने २०१७ मध्ये मला उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार म्हणून देऊन गौरविले आहे.

nirali@pragationline.com
www.pragationline.com

also find us on
www.facebook.com/niralibooks
nirali.prakashan

55
Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

ग्रामीण विकासाचा भूगोल-I

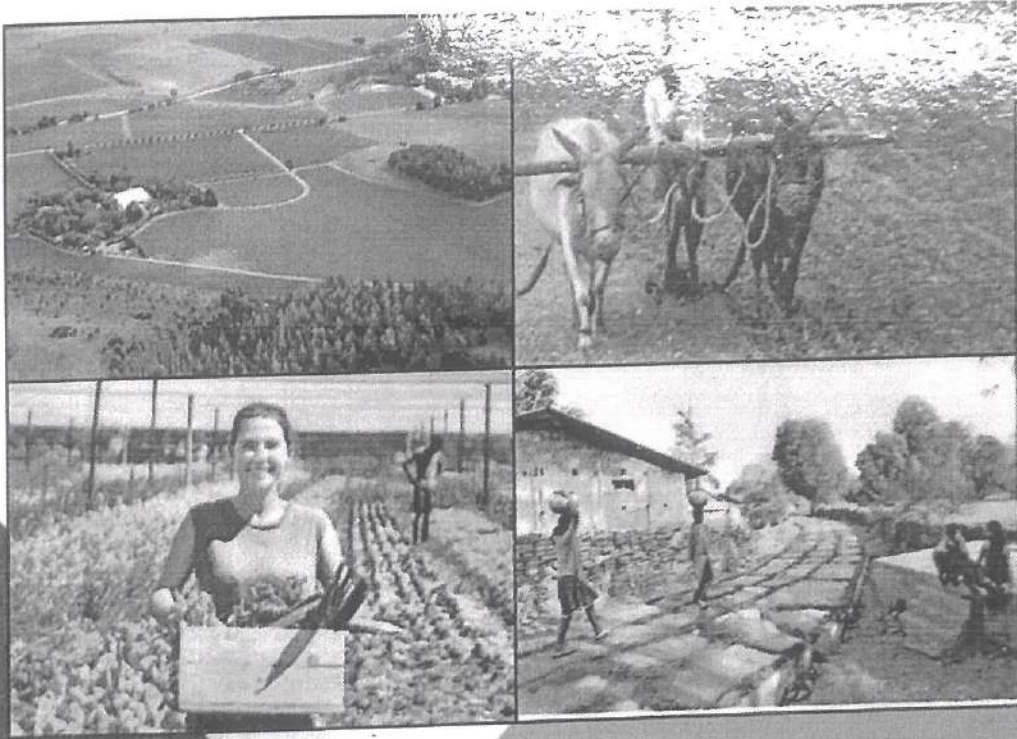
भूगोल : (S-3 : DSE-1C)

डॉ. संजय दगू पगार

प्रा. अशोक मारुती थोरात

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

56
Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

ग्रामीण विकासाचा भूगोल-I

Geography of Rural Development - I

सेमिस्टर-5 : भूगोल-विशेष स्तर पेपर-3 (एस-3)
DSE - 1C

• टी.वाय.बी.ए. •

CBCS Pattern

• लेखक •

डॉ. संजय दगू पगार
एम.ए., बी.एड., पीएच. डी., सेट भूगोल

प्रा. अशोक मारुती थोरात
एम. ए., बी. एड. भूगोल

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल., पीएच. डी., भूगोल

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी., भूगोल

किंमत : ₹ 60.00

N5780

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

प्रथम आवृत्ती : सप्टेंबर २०२१

© : डॉ. संजय वगू पगार, प्रा. अशोक मारुती थोरात,

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत घोरे

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

मुद्रक
योगिराज प्रिंटर अँड बाइंडर्स

सर्व्हे नं. १०/१, युले इंडस्ट्रियल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे ४११ ०४१.

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email : nirallocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन
कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०

Email : mumbai@nirallbooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरल कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबाडी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email : nagpur@nirallbooks.com

कोल्हापूर

न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला
मजली, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर, कोल्हापूर
४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५
Email : kolhapur@nirallbooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलार्नी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.
☎ (०२५७) २२२ ०३९५.मो. ९४२३४९१८६०
Email : jalgaon@nirallbooks.com

सोलापूर

R -१५८/२ अवंती नगर, गोलंडन गेटजवळ, पुणे
- नाका चौक,
सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email : solapur@nirallbooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्निव : मुंबई : Email : pbcmbal@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, शारदाश्रम सोसायटीसमोर, भवानी शंकर रोड, बादर (पश्चिम),
मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २४२२३५२६

Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pi

58 Rajendraa
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003

अनुक्रमणिका

1 : ग्रामीण विकासाची ओळख.....	1.1 ते 1.6
1.1 ग्रामीण विकासाची संकल्पना	1.1
1.2 ग्रामीण विकासाची व्याख्या व अर्थ	1.2
1.3 ग्रामीण भागाच्या मागासलेपणाची कारणे	1.3
1.4 भारतीय ग्रामीण विकासाचे स्वरूप व व्याप्ती	1.4
2 : भारतातील ग्रामीण विकासाचे दृष्टिकोन.....	2.1 ते 2.20
2.1 महात्मा गांधींचा ग्रामीण विकासाचा दृष्टिकोन	2.1
2.2 विकेंद्रीकरण नियोजनाचा दृष्टिकोन	2.2
2.3 क्षेत्रीय विकासाचा दृष्टिकोन	2.3
2.4 सहभागाचा दृष्टिकोन	2.4
3 : ग्रामीण विकासाशी संबंधित मुद्दे.....	3.1 ते 3.20
3.1 सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची कमतरता (टंचाई/तुटवडा)	3.1
3.2 ग्रामीण भागातील स्वच्छतेची समस्या व कृतिकार्यक्रम	3.2
3.3 हरित क्रांती व शहरी-ग्रामीण क्षेत्राला झालेले फायदे	3.3
3.4 शहरी-ग्रामीण भागाच्या विकासातील दरी/विषमता.....	3.4
4 : ग्रामीण आरोग्य	4.1 ते 4.21
4.1 ग्रामीण भागातील आरोग्य सुविधा	4.1
4.2 माता व बालआरोग्य.....	4.2
4.3 भारताचे राष्ट्रीय आरोग्य धोरण	4.3
4.4 राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान	4.4
○ संदर्भ सूची.....	1 ते 1
○ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंच	1 ते 8

59
Rajendraa
PRINCIPAL
TIKARAM JAGANNATH ARTS COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE, KHADKI, PUNE-411003.

लेखक परिचय

डॉ. संजय दगू पगार

एम. ए., बी. एड., पीएच. डी., ग्रेट भूगोल

साहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, मराठा विद्याप्रसारक समाजाचे के.टी.एच.एम. कॉलेज नाशिक, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यासमंडळ सदस्य, १६ वर्षांचा शिकविण्याचा अनुभव, पीएच.डी. मार्गदर्शक सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, वेगवेगळ्या जर्नल्समध्ये ३५ शोधनिबंध प्रकाशित, पुणे विद्यापीठाच्या बी.ए. (१९९३). परीक्षेत द्वितीय क्रमांक, पुणे विद्यापीठाच्या एम.ए., इतिहास (१९९८) परीक्षेत प्रथम क्रमांक, ४ संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित (हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र, कृषी भूगोल, प्राकृतिक भूगोल, मानवी भूगोल) ६ आंतरराष्ट्रीय परिषदेत सहभाग व शोधनिबंध वाचन, २७ राष्ट्रीय परिषदेत सहभाग व शोधनिबंध वाचन व दोन संशोधन प्रकल्प (यूजीसी व बीसीयूडी) यशस्वीरित्या पूर्ण.

प्रा. अशोक मारुती थोरात

एम. ए., बी. एड. भूगोल

बेलापूर एज्युकेशन सोसायटीचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय बेलापूर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर येथे कार्यरत असून गेली २४ वर्षे महाविद्यालयीन अध्यापनाचा अनुभव आहे. विविध विद्यापीठीय, राज्य व राष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग व शोधनिबंध वाचन. हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र, कृषी भूगोल, प्राकृतिक भूगोल, मानवी भूगोल या संदर्भ ग्रंथांचे सहलेखन. राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी, विद्यार्थी कल्याण अधिकारी तसेच महाविद्यालय व विद्यापीठ समित्यांवर काम केले आहे. एक विद्यार्थी एक वृक्ष उपक्रमातून वृक्षारोपणासाठी प्रयत्न.

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

एम. ए., एम. फिल., पीएच. डी.

खडकी शिक्षणसंस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी, पुणे येथे सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा. कुलगुरू यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे, या संस्थेचे सहाय्यक म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, मानवी भूगोल, प्राकृतिक भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले असून ३२ शास्त्रसंशोधन प्रकल्प पूर्ण केले व १०० पेक्षा अधिक शोधनिबंध प्रकाशित आहेत. ५२ हून अधिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांत सहभाग व अनेक चर्चासत्रात भाषणेदेखील केले आहेत. महाविद्यालय पातळीवर अभ्यासेतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

एम. ए., पीएच. डी.

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून सन १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे सन २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. व २ विद्यार्थ्यांनी एम. फिल. पूर्ण केलेले आहे. त्यांचे लघु संशोधन प्रकल्प ५ यशस्वीरित्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रासेयो, विद्यार्थी कल्याण, NAAC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने सन २०१७ मध्ये उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार देऊन त्यांना गौरविले आहे.

niralipune@pragationline.com

www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

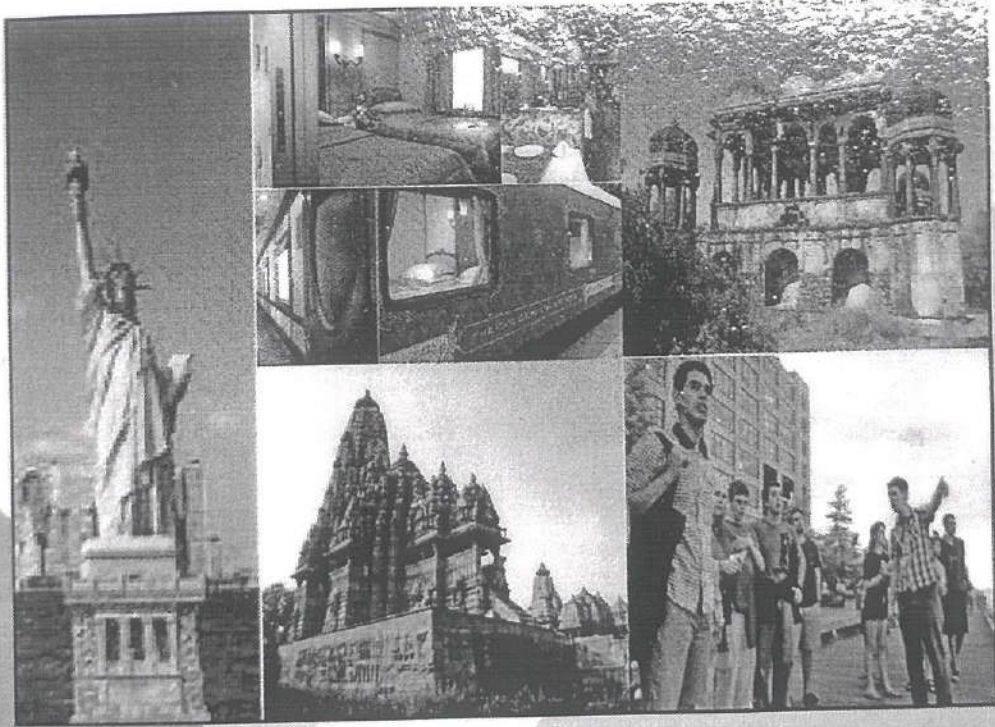
60 Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce
Science College, Khadki, Pune-41100

पर्यटन भूगोल-I

भूगोल : (G-3 : Gg-310-A)

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
डॉ. अर्जुन बबन डोके

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

61
Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

65
जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

पर्यटन भूगोल - I

GEOGRAPHY OF TOURISM - I

तृतीय वर्ष कला : सत्र - 5

T. Y. B. A. : Semester - 5

G - 3 : Gg 310 (A)

■ लेखक ■

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

M. A., M. Ed., SET (Geo.)

भूगोल विभाग प्रमुख
खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय,
राजगुरुनगर, ता. खेड (जि. पुणे)

डॉ. अर्जुन बबन डोके

M. A., SET (Geo.), Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,
बाबुरावजी घोलेप महाविद्यालय,
सांगवी, पुणे.

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

M. A., M. Phil, Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
खडकी शिक्षण संस्थेचे,
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, खडकी, पुणे.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

M. A., Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटनेचे,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाघोली, पुणे.

किंमत : ₹ 150.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5778

62
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

© प्रा. दिलीप मुळूक, डॉ. अर्जुन मुसमाडे, डॉ. अर्जुन डोके, डॉ. ज्योतिराम मोरे

प्रकाशक

Poly Plate

मुद्रक

निराली प्रकाशन

योगीराज प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, जे. एम. रोड, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००५] (०२०) २५५ १२३३६/३७/३९

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इम्पेटे.
नांदेड गाव रोड

E-mail : niralipune@pragationline.com

ता. हवेली, जि. पुणे - ४११ ०४१

बुक स्टॉल

◆ पुणे : प्रगती बुक सेंटर

- १५७, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे - २.
] ९६५७७०३१४९ E-mail : pbcipune@pragationline.com
- १५२, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ८०८७८८१७९५

◆ मुंबई : प्रगती बुक कॉर्नर

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, भवानी शंकर मार्ग, शाखाश्रम सोसायटीसमोर,
दादर (प.) मुंबई - ४०००२८.] २४२२ ३५२६ / ६६६२ ५२५४
] ९८१९९३५७५९ E-mail : pbcimumbai@pragationline.com

प्रमुख वितरक केंद्रे

निराली प्रकाशन :

पुणे :

- * ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे - ४११ ००२.
] (०२०) २४४५२०४४/९६५७७०३१४५ Email : niralilocal@pragationline.com
- * सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नव्हे रोड, एशियन कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे - ४११ ०४१.
] (०२०) २४६९ ०२०४/९६५७७०३१४३ Email : niralidhayari@pragationline.com

मुंबई : ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप, हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव,
मुंबई - ४०० ००४.] (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६
] ७०४५८२१०२० Email : niralimumbai@pragationline.com

इतर वितरक

- ◆ निराली प्रकाशन : जळगाव : व्ही.व्ही. गोलाणी मार्केट, नवी पेठ,] (०२५७) २२२ ०३९५
jalgaon@niralibooks.com
- कोल्हापूर : ४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंड फ्लोअर, खासबाग,
बालगोपाल तालीमसमोर,] ९८५००४६१५५
kolhapur@niralibooks.com
- नागपूर : लोकरलन कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबाडी,
] (०७१२) २५४७ १२९ nagpur@niralibooks.com
- सोलापूर : R-१५८/२ अवंतीनगर, गोल्डन गेटजवळ, पुणे नाका चौक,
] ९८९०९१८६८७ solapur@niralibooks.com

www.pragationonline.com

bookorder@pragationonline.com

Ranjeet Man
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

1. पर्यटन भूगोलाची ओळख 1.1 - 1.36

- 1.1 व्याख्या व स्वरूप
- (i) व्याख्या : पर्यटन आणि पर्यटक
 - (ii) पर्यटनाचे स्वरूप
 - (iii) पर्यटनाचे महत्त्व
- 1.2 पर्यटन भूगोलाची व्याप्ती व विस्तार
- (i) पर्यटन आणि प्रवास या मानवाच्या मूलभूत गरजा
 - (ii) पर्यटन आणि विकास
 - (iii) पर्यटन एक उत्पादन
- 1.3 पर्यटनात भूगोलाची भूमिका

2. पर्यटन विकासाचे निर्धारक / घटक 2.1 - 2.116

- 2.1 प्राकृतिक घटक
- (i) भू-उठाव / भूपृष्ठ
 - (ii) हवामान
 - (iii) जंगले
- 2.2 सामाजिक - सांस्कृतिक घटक
- (i) धार्मिक घटक
 - (ii) ऐतिहासिक घटक
 - (iii) क्रीडा स्थळे
- 2.3 राजकीय घटक
- (i) राजकीय धोरणे
 - (ii) पर्यटकांची सुरक्षितता
 - (iii) पर्यटन स्थळाची सुगमता

Rajendra
04
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

लेखक परिचय

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळुक

MA, M.Ed. SET

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय, राजगुरुनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.

अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव. विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधांचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नलमध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीव सदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी, महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या ई-कन्टेंटसाठी लेखन.

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

(M.A., M.Phil, Ph.D.)

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा.कुलगुरु यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे, या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, भारताचा प्रादेशिक भूगोल, आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल, आर्थिक भूगोल, पर्यावरणीय भूगोल, महाराष्ट्राचा भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले, असून ३२ शोधनिबंध वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून प्रकाशित झालेले आहे. ५२ हून अधिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग व अनेक चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाविद्यालयाच्या पातळीवर अभ्यासेतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

डॉ. अर्जुन बबन डोके

M.A., SET (Geography), Ph.D.

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. एकूण १७ वर्षांचा शिकविण्याचा अनुभव असून नोव्हेंबर २०१३ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या मॉर्फोजेनेटिक प्रदेशांच्या of morphogenetic regions of Maharashtra या प्रबंधाकरता सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या पीएच.डी. प्राप्त झाली. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मायनर रिसर्च प्रोजेक्ट पूर्ण केला. वेगवेगळ्या राष्ट्रीय (५८), आंतरराष्ट्रीय (१२) चर्चासत्रांमध्ये व कार्यशाळा (४७) सहभाग. एकूण २३ शोधनिबंध आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित. August 2019 मध्ये University of Wrocław, Poland येथे पाच दिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग घेतला व संशोधनाचे सादरीकरण केले.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

(M.A., Ph.D.)

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. व २ विद्यार्थ्यांनी एम. फिल. पूर्ण केलेले आहे. त्यांनी लघु संशोधन प्रकल्प. यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रासेयो, विद्यार्थी कल्याण, NC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने २०१७ मध्ये त्यांना उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

ISBN 935451255-0

9 789354 512551

N5778

65

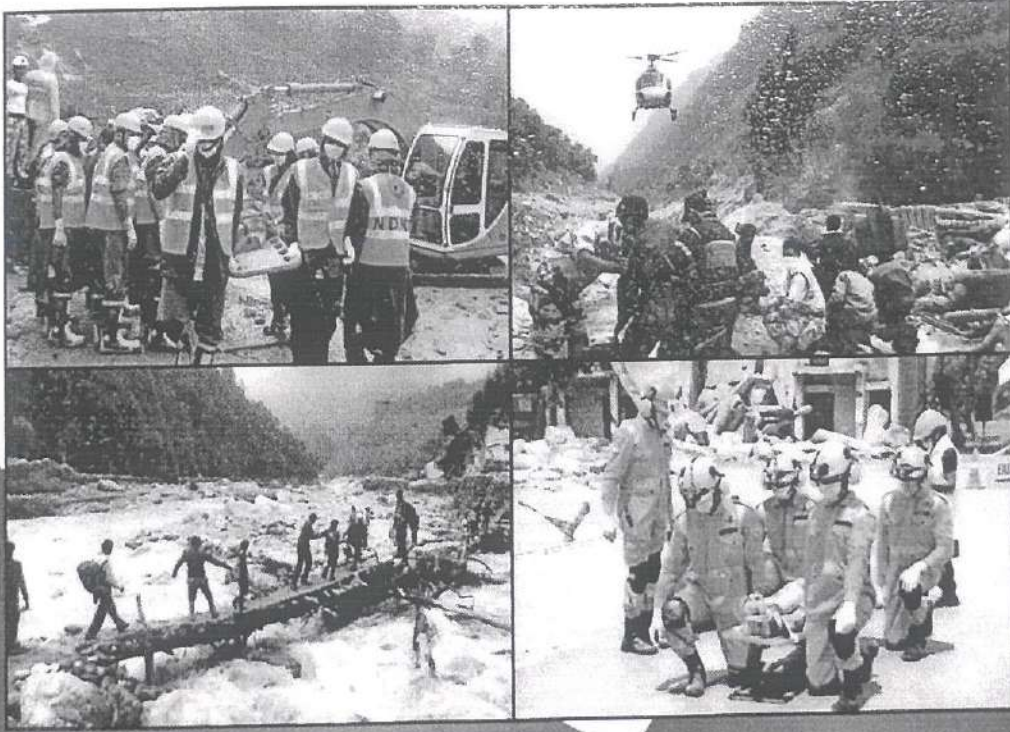
Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce
Science College, Khadki, Pune-41100

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

भूगोल : (G-3 : CC1F)

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसागाडे
डॉ. अर्जुन अशोक डोले

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

Geography of Disaster Management - II

भूगोल (G-3) सामान्य स्तर पेपर-3 (CC1F)

सेमिस्टर-6

• टी.वाय.बी.ए. •

CBCS Pattern

• लेखक •

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी., भूगोल

दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
एम.ए., एम.एड., सेट,

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल, पीएच. डी.

डॉ. अर्जुन बबन डोके
एम.ए., सेट (भूगोल), पीएच.डी

किंमत : ₹ 65.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N6152

67 Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN 978-93-5451-445-4

© : डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, प्रा. डॉ. अर्जुन मुसमाडे, दिलीप ज्ञानेश्वर मुद्रे,
डॉ. अर्जुन बबन डोके

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping, information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५,
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

योगिराज प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे ४११ ०४१.

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email : niralilocal@pragationline.com

घायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्व्हे नं. २८/२७ घायरी-नन्हे रोड, एशियन कॉलेज
जवळ, घायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०
Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरलन कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबडी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email : nagpur@niralibooks.com

कोल्हापूर

न्यू महाद्वार रोड, केवार लिंगे प्लाझा, पहिला
मजला, आय. डी. बी. आय. बँकसमोर, कोल्हापूर
४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५
Email : kolhapur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.
☎ (०२५७) २२२ ०३९५. मो. ९४२३४९१८६०
Email : jalgaon@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंती नगर, गोलडन गेट जवळ, पुणे
- नाका चौक,
सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email : solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टाकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्नेर : मुंबई : Email : pbcmbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शांप नं. १, शारदाश्रम सोसायटी समोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (०२२) २४२२३५२६

• Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pragationline.com

68 Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 : भूरूपीय व भूगर्भीय आपत्ती आणि त्यांचे व्यवस्थापन	
1.1	भूकंप..... 1.1 ते 1.2
1.2	भूमिपात 1.3
प्रकरण 2 : मानवजन्य आपत्ती आणि त्यांचे व्यवस्थापन	
2.1	वाळवंटीकरण 2.1 ते 2.3
2.2	मृदाधूप 2.2
2.3	साधनसंपत्तीचा अतिरेकी वापर..... 2.10
प्रकरण 3 : वैश्विक समस्या व हालचाली	
3.1	जागतिक तापमानवाढ 3.1 ते 3.28
3.2	ओझोन अवक्षय 3.2
3.3	आम्ल वर्षा 3.14
प्रकरण 4 : आपत्ती व्यवस्थापन क्षेत्र अभ्यास	
4.1	हिंदी महासागरातील त्सुनामी - 2004 4.1 ते 4.28
4.2	केदारनाथ ढगफुटी - 2013..... 4.2
4.3	फुकुशिमा अणुऊर्जा आपत्ती - 2011 4.6
4.4	महाराष्ट्रातील गारपीट 2014 4.14
4.18 4.18
⊙	संदर्भ ग्रंथसूची..... 1 ते 1
⊙	पारिभाषिक शब्द..... 1 ते 2
⊙	नमुना प्रश्नपत्रिका 1 ते 1

69

Rajendran
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

C.B.C.S. पॅटर्न २०२१ च्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित अत्यंत उपयुक्त पुस्तके
टी. वाय. बी.ए. : सेमिस्टर-६

अर्थशास्त्र

- **भारतीय आर्थिक विकास -II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र -II**
डॉ. डी. जी. उशीर, जी. जे. लोमटे, डॉ. एस. ए. गायकवाड, डॉ. एस. जी. सावंत
- **सार्वजनिक आयव्यय-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. सय्यद, डॉ. एस. पी. आढाव

राज्यशास्त्र

- **आधुनिक राजकीय विश्लेषण-II**
र. घ. वराडकर
- **महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन-II**
प्रा. ओंकार कोरवले, प्रा. भक्ती पाटील
- **लोकप्रशासन**
प्रा. हरिदास जाधव, प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे
- **आंतरराष्ट्रीय संबंध**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, शेखर राजेंद्र सोनार

इतिहास

- **स्वातंत्र्यानंतरचा भारत (१९४७-१९९९)**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत
- **उपयोजित इतिहास**
प्रा. कल्याण चव्हाण
- **२० व्या शतकातील महाराष्ट्र**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत

भूगोल

- **आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
- **पर्यटन भूगोल**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **भारताचा भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
- **ग्रामीण विकासाचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय**
डॉ. ज्योती सुहास गगनग्रास, डॉ. सुधीर आश्रुबा येवले
- **औद्योगिक मानसशास्त्र**
डॉ. भरत नाईक

niralipune@pragationline.com

www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

टी. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-६

16

नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

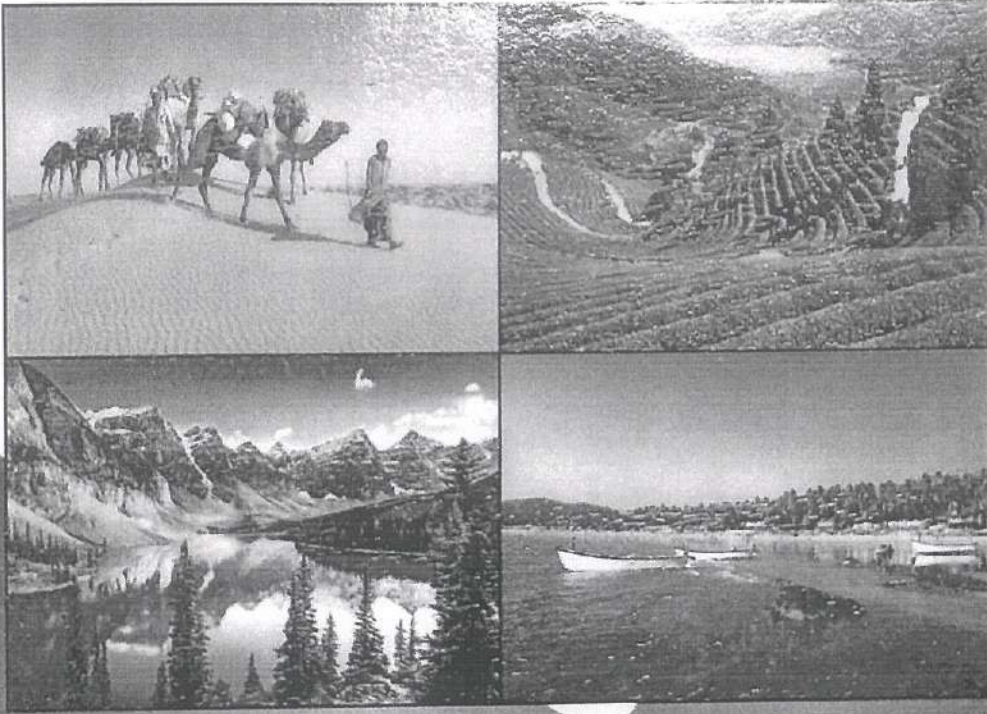
74

भारताचा भूगोल-II

भूगोल : (S-3)

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. नितीन नथुराम मुंडे

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
डॉ. सुनिल दगू ठाकरे

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Rajendra 71
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

भारताचा भूगोल - II

Geography of India - II

सेमिस्टर-6 : भूगोल विशेष स्तर पेपर-3 (एस-3)

DSE -1D

टी.वाय.बी.ए.

CBCS Pattern

* लेखक *

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल, पीएच.डी.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी.

डॉ. नितीन नथुराम मुंडे
एम.ए., (भूगोल), एम.एस्सी.

डॉ. सुनील दगू ठाकरे
एम.ए., बी.एड., नेट, पीएच.डी.

भू-माहितीशास्त्र, नेट, पीएच.डी.,
पोस्ट डॉक्टरेट (पीडीएफ.)

किंमत : ₹ 95.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N6154

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२२

© : प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ घुमगाडे, डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत घोरे

The text of this publication or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc tape, perforated media or other information storage device etc. without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

अध्यक्ष पगनी, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email: niralipune@pragationline.com

(Poly Plates)

योगिराज प्रिंटर अँड बाइंडर्स

मठ नं. १०/१, वृत्ते इंडस्ट्रियल इम्पेटे,
नांदेड गाव रोड, ना. बवेन्ती,
पुणे ४११ ०४१.

मुद्रक

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email: niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्वे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन
कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email: bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०

Email: mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरल कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सांताबडी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email: nagpur@niralibooks.com

कोल्हापूर

४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंडफ्लोर
खासबाग, बालगोपाल तालीम समोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५
Email: kolhapur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलार्क मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.
☎ (०२५७) २२२ ०३९५. मो. ९४२३४९१८६०
Email: jalgaon@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवतीनगर, गोलडन गेटजवळ, पुणे -
नाका चौक,
सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email: solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email: pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशीजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्निव : मुंबई : Email: pbcmbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, शारदाश्रम सोसायटीसमोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (०२२) २४२२३५२६

Email: marketing@pragationline.com • Website: www.pragationline.com

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

1 :	भारत-सांस्कृतिक रचना	1.1 ते 1.87
1.1	भारतातील धर्म.....	1.4
1.2	भारतातील भाषा.....	1.56
1.3	भारतातील प्रमुख जमाती : आदिवासी क्षेत्र आणि त्यांच्या समस्या.....	1.88
2 :	वाहतूक आणि दळणवळण	2.1 ते 2.37
2.1	भारताच्या प्रादेशिक विकासात वाहतुकीची भूमिका.....	2.2
2.2	वाहतुकीचे प्रकार.....	2.5
2.3	दळणवळण तंत्रज्ञानातील विकास.....	2.29
3 :	साधनसंपदा	3.1 ते 3.20
3.1	साधनसंपत्तीची संकल्पना.....	3.2
3.2	साधनसंपत्तीचे वर्गीकरण.....	3.3
3.3	खनिजे : लोहखनिज, मँगनीज.....	3.3
3.4	ऊर्जा साधने : दगडी कोळसा, खनिजतेल.....	3.8
3.5	जलविद्युत शक्ती.....	3.15
3.6	औष्णिक ऊर्जा.....	3.18
4 :	शेती	4.1 ते 4.24
4.1	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व.....	4.2
4.2	कृषीआधारित उद्योग.....	4.4
4.3	भारतातील कृषिक्षेत्रातील क्रांती.....	4.11

⇒ **संदर्भ ग्रंथसूची** 1 ते 1

⇒ **नमुना प्रश्नपत्रिका** 1 ते 1

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

C.B.C.S. पॅटर्न २०२६ च्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित अत्यंत उपयुक्त पुस्तके
 टी. ता. वी.प. : सेमिस्टर-६
 अर्थशास्त्र

- **भारतीय आर्थिक विकास-॥**
 डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र-॥**
 डॉ. डी. जी. उशीर, जी. जे. लोमटे, डॉ. एस. ए. गायकवाड, डॉ. एस. जी. सावंत
- **सामाजिक आयत्यय-॥**
 डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. सय्यद, डॉ. एस. पी. आढाव

राज्यशास्त्र

- **आधुनिक राजकीय विश्लेषण-॥**
 र. घ. वराडकर
- **महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन-॥**
 प्रा. ओंकार कोरवले, प्रा. भक्ती पाटील
- **लोकप्रशासन**
 प्रा. हरिदास जाधव, प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे
- **आंतरराष्ट्रीय संबंध**
 प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, शेखर राजेंद्र सोनार

इतिहास

- **स्वातंत्र्यानंतरचा भारत (१९४७-१९९९)**
 प्रा. डॉ. गणेश राऊत
- **उपयोजित इतिहास**
 प्रा. कल्याण चव्हाण
- **२० व्या शतकातील महाराष्ट्र**
 प्रा. डॉ. गणेश राऊत

भूगोल

- **आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-॥**
 प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक, डॉ. अर्जुन बबन डोके
- **पर्यटन भूगोल**
 प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **भारताचा भूगोल-॥**
 डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. नितीन नथुराम मुंढे, डॉ. सुनिल दगू ठाकरे
- **ग्रामीण विकासाचा भूगोल-॥**
 प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय**
 डॉ. ज्योती सुहास गगनप्रास, डॉ. सुधीर आश्रुबा येवले
- **औद्योगिक मानसशास्त्र**
 डॉ. भरत नाईक

niralipune@pragationline.com
 www.pragationline.com

Also find us on

 www.facebook.com/niralibooks

 @nirali.prakashan

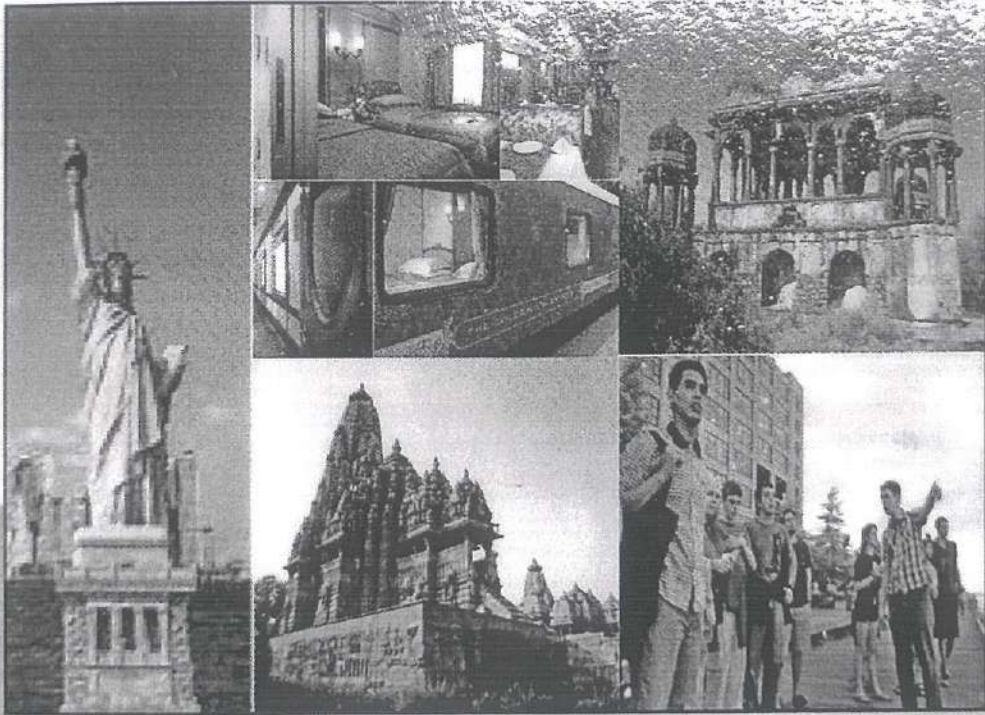
P. Alundias
PRINCIPAL
 Niral Prakashan, Khadki, Pune-411003.
 Science College, Khadki, Pune-411003.

पर्यटन भूगोल-I

भूगोल : (G-3 : Gg-310-A)

प्रा. दिलीप झानेश्वर मुळूक
डॉ. अर्जुन बबन डोके

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Rajwanna
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

पर्यटन भूगोल - I

GEOGRAPHY OF TOURISM - I

तृतीय वर्ष कला : सत्र - 5

T. Y. B. A. : Semester - 5

G - 3 : Gg 310 (A)

■ लेखक ■

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

M. A., M. Ed., SET (Geo.)
भूगोल विभाग प्रमुख
खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय,
राजगुरुनगर, ता. खेड (जि. पुणे)

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

M. A., M. Phil, Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
खडकी शिक्षण संस्थेचे,
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, खडकी, पुणे.

डॉ. अर्जुन बबन डोके

M. A., SET (Geo.), Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,
बाबुरावजी घोळप महाविद्यालय,
सांगवी, पुणे.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

M. A., Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटनेचे,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाघोली, पुणे.

किंमत : ₹ 150.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5778

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

पर्यटन भूगोल - I (सत्र - 5)

प्रथम आवृत्ती : ऑक्टोबर २०२१

ISBN 978-93-5451-255-1

81

© प्रा. दिलीप मुळूक, डॉ. अर्जुन मुसमाडे, डॉ. अर्जुन डोके, डॉ. ज्योतिराम मोरे

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

Poly Plate

मुद्रक

योगीराज प्रिंटर्स अँड बाईंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, जे. एम. रोड, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००५] (०२०) २५५ १२३३६/३७/३९
E-mail : niralipune@pragationline.com

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इम्प्लेंट
नांदेड गाव रोड
ता. हवेली, जि. पुणे - ४११ ०४१

बुक स्टॉल

◆ पुणे : प्रगती बुक सेंटर

- १५७, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे - २.
] ९६५७७०३१४९ E-mail : pbcipune@pragationline.com

◆ मुंबई : प्रगती बुक कार्नेर

- १५२, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ८०८७८८१७९५
- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, भवानी शंकर मार्ग, शारदाश्रम सोसायटीसमोर,
दादर (प.) मुंबई - ४०००२८.] २४२२ ३५२६ / ६६६२ ५२५४
] ९८१९९३५७५९ E-mail : pbcimumbai@pragationline.com

प्रमुख वितरक केंद्रे

निराली प्रकाशन :

पुणे :

- * ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे - ४११ ००२.
] (०२०) २४४५२०४४/९६५७७०३१४५ Email : niralilocal@pragationline.com
- * सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नव्हे रोड, एशियन कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे - ४११ ०४१.
] (०२०) २४६९ ०२०४/९६५७७०३१४३ Email : niralldhayari@pragationline.com

मुंबई : ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव,
मुंबई - ४०० ००४.] (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६
] ७०४५८२१०२० Email : niralimumbai@pragationline.com

इतर वितरक

- ◆ निराली प्रकाशन : जळगाव : व्ही.व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ,] (०२५७) २२२ ०३९५
jalgaon@niralibooks.com
- कोल्हापूर : ४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंड फ्लोअर, खासबाग,
बालगोपाल तालीमसमोर,] ९८५००४६१५५
kolhapur@niralibooks.com
- नागपूर : लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबाडी,
] (०७१२) २५४७ १२९ nagpur@niralibooks.com
- सोलापूर : R - १५८/२ अवंतीनगर, गोल्डन गेटजवळ, पुणे नाका चौक,
] ९८९०९१८६८७ solapur@niralibooks.com

www.pragationline.com

bookorder@pragationline.com

Rajendraa
PRINCIPAL 63
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

1. पर्यटन भूगोलाची ओळख 1.1 - 1.36

- 1.1 व्याख्या व स्वरूप
- (i) व्याख्या : पर्यटन आणि पर्यटक
 - (ii) पर्यटनाचे स्वरूप
 - (iii) पर्यटनाचे महत्त्व
- 1.2 पर्यटन भूगोलाची व्याप्ती व विस्तार
- (i) पर्यटन आणि प्रवास या मानवाच्या मूलभूत गरजा
 - (ii) पर्यटन आणि विकास
 - (iii) पर्यटन एक उत्पादन
- 1.3 पर्यटनात भूगोलाची भूमिका

2. पर्यटन विकासाचे निर्धारक / घटक 2.1 - 2.116

- 2.1 प्राकृतिक घटक
- (i) भू-उठाव / भूपृष्ठ
 - (ii) हवामान
 - (iii) जंगले
- 2.2 सामाजिक - सांस्कृतिक घटक
- (i) धार्मिक घटक
 - (ii) ऐतिहासिक घटक
 - (iii) क्रीडा स्थळे
- 2.3 राजकीय घटक
- (i) राजकीय धोरणे
 - (ii) पर्यटकांची सुरक्षितता
 - (iii) पर्यटन स्थळाची सुगमता

लेखक परिचय

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळुक

MA, M.Ed. SET

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय, राजगुरुनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.

अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव. विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधांचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नलमध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीव सदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी, महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या ई-कन्टेंटसाठी लेखन.

डा. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

(M.A., M.Phil, Ph.D.)

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा.कुलगुरू यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे, या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, भारताचा प्रादेशिक भूगोल,

आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल, आर्थिक भूगोल, पर्यावरणीय भूगोल, महाराष्ट्राचा भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले, असून ३२ शोधनिबंध वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून प्रकाशित झालेले आहे. ५२ हून अधिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग व अनेक चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाविद्यालयाच्या पातळीवर अभ्यासेतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

डा. अर्जुन बबन डोके

M.A., SET (Geography), Ph.D.

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय पुणे येथे पुणे विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. एकूण १७ वर्षांचा शिकविण्याचा अनुभव असून नोव्हेंबर २०१८ मध्ये International Journal of morphogenetic regions of Maharashtra या प्रबंधाकरता सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या पीएच.डी. प्राप्त झाली. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मायनर रिसर्च प्रोजेक्ट पूर्ण केला. वेगवेगळ्या राष्ट्रीय (५८), आंतरराष्ट्रीय (१२) चर्चासत्रांमध्ये व कार्यशाळा (४७) सहभाग. एकूण २३ शोधनिबंध आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित. August 2019 मध्ये University of Wroclaw, Poland येथे पाच दिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग घेतला व संशोधनाचे सादरीकरण केले.

डा. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

(M.A., Ph.D.)

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. व २ विद्यार्थ्यांनी एम. फिल. पूर्ण केलेले आहे. त्यांनी लघु संशोधन प्रकल्प. यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रासेयो, विद्यार्थी कल्याण, NC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने २०१७ मध्ये त्यांना उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

niralipune@pragationline.com

www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

ISBN 935451255-0

9 789354 512553

65
Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

भूगोल : (G-3 : CC1F)

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसापाटे
डॉ. अर्जुन जयराव डोले

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

Geography of Disaster Management - II

भूगोल (G-3) सामान्य स्तर पेपर-3 (CC1F)

सेमिस्टर-6

• टी.वाय.बी.ए. •

CBCS Pattern

• लेखक •

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी., भूगोल

दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
एम.ए., एम.एड., सेट,

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल, पीएच. डी.

डॉ. अर्जुन बबन डोके
एम.ए., सेट (भूगोल), पीएच.डी

किंमत : ₹ 65.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N6152

67 Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN 978-93-5451-445-4

© : डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, प्रा. डॉ. अर्जुन मुसमाडे, दिलीप ज्ञानेश्वर मुद्रेकर,
डॉ. अर्जुन बबन डोके

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

योगिराज प्रिंटेर्स अँड बाइंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे ४११ ०४१.

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email : niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन कॉलेज
जवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०
Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबर्डी,
नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email : nagpur@niralibooks.com

कोल्हापूर

न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंगे प्लाझा, पहिला
मजला, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर, कोल्हापूर
४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५
Email : kolhapur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.
☎ (०२५७) २२२ ०३९५. मो. ९४२३४९१८६०
Email : jalgaon@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंती नगर, गोल्डन गेट जवळ, पुणे
- नाका चौक,
सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email : solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टाकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्निव : मुंबई : Email : pbcmbai@pragationline.com

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, शारदाश्रम सोसायटी समोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (०२२) २४२२३५२६

• Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pragationline.com

68 R. Jayendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 : भूरूपीय व भूगर्भीय आपत्ती आणि	
	त्यांचे व्यवस्थापन 1.1 ते 1.2
1.1	भूकंप..... 1.2
1.2	भूमिपात 1.3
प्रकरण 2 : मानवजन्य आपत्ती आणि त्यांचे व्यवस्थापन 2.1 ते 2.32	
2.1	वाळवंटीकरण 2.2
2.2	मृदाधूप 2.10
2.3	साधनसंपत्तीचा अतिरेकी वापर..... 2.20
प्रकरण 3 : वैश्विक समस्या व हालचाली 3.1 ते 3.28	
3.1	जागतिक तापमानवाढ 3.2
3.2	ओझोन अवक्षय 3.14
3.3	आम्ल वर्षा..... 3.19
प्रकरण 4 : आपत्ती व्यवस्थापन क्षेत्र अभ्यास 4.1 ते 4.28	
4.1	हिंदी महासागरातील त्सुनामी - 2004 4.2
4.2	केदारनाथ ढगफुटी - 2013..... 4.6
4.3	फुकुशिमा अणुऊर्जा आपत्ती - 2011 4.14
4.4	महाराष्ट्रातील गारपीट 2014 4.18
⊙	संदर्भ ग्रंथसूची..... 1 ते 1
⊙	पारिभाषिक शब्द..... 1 ते 2
⊙	नमुना प्रश्नपत्रिका 1 ते 1

69

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commercial
Science College, Khadki, Pune-4110

C.B.C.S. पॅटर्न २०२१ च्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित अत्यंत उपयुक्त पुस्तके
टी. वाय. बी.ए. : रेगिस्टर-६

अर्थशास्त्र

- **भारतीय आर्थिक विकास-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, जी. जे. लोमटे, डॉ. एस. ए. गायकवाड, डॉ. एस. जी. सावंत
- **सार्वजनिक आयव्यय-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. सय्यद, डॉ. एस. पी. आढाव

राज्यशास्त्र

- **आधुनिक राजकीय विश्लेषण-II**
र. घ. वराडकर
- **महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन-II**
प्रा. ओंकार कोरवले, प्रा. भक्ती पाटील
- **लोकप्रशासन**
प्रा. हरिदास जाधव, प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे
- **आंतरराष्ट्रीय संबंध**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, शेखर राजेंद्र सोनार

इतिहास

- **स्वातंत्र्यानंतरचा भारत (१९४७-१९९१)**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत
- **उपयोजित इतिहास**
प्रा. कल्याण चव्हाण
- **२० व्या शतकातील महाराष्ट्र**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत

भूगोल

- **आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
- **पर्यटन भूगोल**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **भारताचा भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
- **ग्रामीण विकासाचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **मानवी हक्क आणि सामाजिक व्याय**
डॉ. ज्योती सुहास गगनग्रास, डॉ. सुधीर आश्रुबा येवले
- **औद्योगिक मानसशास्त्र**
डॉ. भरत नाईक

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

 www.facebook.com/niralibooks

 @nirali.prakashan

70
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

टी. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-६

16

नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

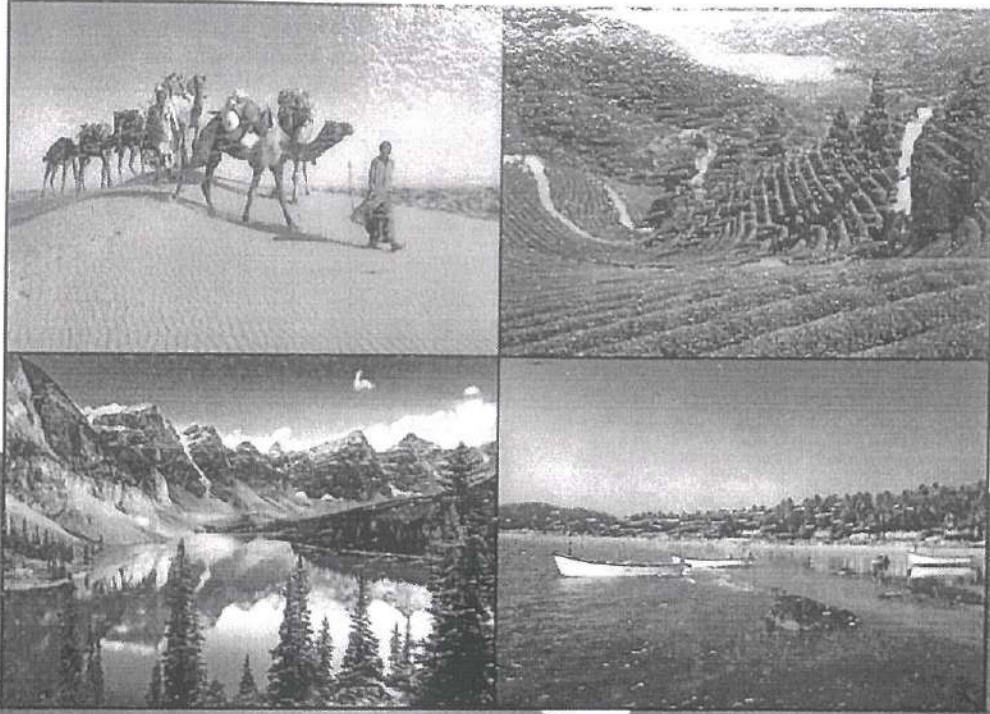
१९

भारताचा भूगोल-II

भूगोल : (S-3)

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. नितीन नथुराम मुंढे

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
डॉ. सुनिल दगू ठाकरे

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

71
Rajendran
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce
Science College, Khadki, Pune-41100

जून 2021 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

भारताचा भूगोल - II

Geography of India - II

सेमिस्टर-6 : भूगोल विशेष स्तर पेपर-3 (एस-3)

DSE -1D

टी.वाय.बी.ए.

CBCS Pattern

* लेखक *

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल, पीएच.डी.

डॉ. नितीन नथुराम मुंडे
एम.ए., (भूगोल), एम.एस्सी.

भू-माहितीशास्त्र, नेट, पीएच.डी.,
पोस्ट डॉक्टरेट (पीडीएफ.)

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
एम.ए., पीएच.डी.

डॉ. सुनील दगू ठाकरे
एम.ए., बी.एड., नेट, पीएच.डी.

किंमत : ₹ 95.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N615

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२२

© : प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ पुममाडे, डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

The text of this publication or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc tape perforated media or other information storage device etc. without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

अध्यक्ष घणती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email: niralipune@pragationline.com

(Poly Plates)

योगिराज प्रिंटर्स अँड बाईंडर्स

महर्षी नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इम्पेट,
नांदेड गाव रोड, ना. इवेनी,
पुणे ४११ ०४१.

मुखक

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५ २०४४ मो. ९६५७७०३१४५
Email: niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्वे नं. २८/२७ धायरी-नव्हे रोड, एशियन
कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३
Email: bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor)
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ मो. ७०४५८२१०२०

Email: mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबाडी,

नागपूर ४४० ०१२. ☎ (०७१२) २५४७ १२९.
Email: nagpur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव
४२५ ००१.

☎ (०२५७) २२२ ०३९५. मो. ९४२३४९१८६०
Email: jalgaon@niralibooks.com

कोल्हापूर

४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंडफ्लोर
खासबाग, बालगोपाल तालीम समोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५

Email: kolhapur@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंतीनगर, गोलिंडन गेटजवळ, पुणे -
नाका चौक.

सोलापूर ४१३००१ मो. ९८९०९१८६८७
Email: solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email: pbc-pune@pragationline.com

➤ १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिससमोर, पुणे २, मो. ९६५७७०३१४८

➤ ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २, मो. ९६५७७०३१४७

➤ १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २, ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्टर : मुंबई : Email: pbc-mumbai@pragationline.com

➤ अपूर्वा बिल्डिंग, शाँप नं. १, शारदाश्रम सोसायटीसमोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (०२२) २४२२३५२६

• Email: marketing@pragationline.com • Website: www.pragationline.com

73
Rayendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce
Science College, Khadki, Pune-41100.

अनुक्रमणिका

1 :	भारत-सांस्कृतिक रचना	1.1 ते 1.87
1.1	भारतातील धर्म	1.4
1.2	भारतातील भाषा	1.56
1.3	भारतातील प्रमुख जमाती : आदिवासी क्षेत्र आणि त्यांच्या समस्या	1.88
2 :	वाहतूक आणि दळणवळण	2.1 ते 2.37
2.1	भारताच्या प्रादेशिक विकासात वाहतुकीची भूमिका	2.2
2.2	वाहतुकीचे प्रकार	2.5
2.3	दळणवळण तंत्रज्ञानातील विकास	2.29
3 :	साधनसंपदा	3.1 ते 3.20
3.1	साधनसंपत्तीची संकल्पना	3.2
3.2	साधनसंपत्तीचे वर्गीकरण	3.3
3.3	खनिजे : लोहखनिज, मँगनीज	3.3
3.4	ऊर्जा साधने : दगडी कोळसा, खनिजतेल	3.8
3.5	जलविद्युत शक्ती	3.15
3.6	औष्णिक ऊर्जा	3.18
4 :	शेती	4.1 ते 4.24
4.1	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व	4.2
4.2	कृषीआधारित उद्योग	4.4
4.3	भारतातील कृषिक्षेत्रातील क्रांती	4.11
⇒	संदर्भ ग्रंथसूची	1 ते 1
⇒	नमुना प्रश्नपत्रिका	1 ते 1

74
Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

C.B.C.S. पॅटर्न २०२१ च्या सुधारित अभ्यासक्रमान्वर आधारित अत्यंत उपयुक्त पुस्तके
टी. वारा. बी.ए. : सेमिस्टर-६
अर्थशास्त्र

- **भारतीय आर्थिक विकास-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, जी. जे. लोमटे, डॉ. एस. ए. गायकवाड, डॉ. एस. जी. सावंत
- **सार्तजनिक आयत्यय-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. सय्यद, डॉ. एस. पी. आढाव

राज्यशास्त्र

- **आधुनिक राजकीय विश्लेषण-II**
र. घ. वराडकर
- **महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन-II**
प्रा. ओंकार कोरवले, प्रा. भक्ती पाटील
- **लोकप्रशासन**
प्रा. हरिदास जाधव, प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे
- **आंतरराष्ट्रीय संबंध**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, शेखर राजेंद्र सोनार

इतिहास

- **स्वातंत्र्यानंतरचा भारत (१९४७-१९९१)**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत
- **उपयोजित इतिहास**
प्रा. कल्याण चव्हाण
- **२० व्या शतकातील महाराष्ट्र**
प्रा. डॉ. गणेश राऊत

भूगोल

- **आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक, डॉ. अर्जुन बबन डोके
- **पर्यटन भूगोल**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **भारताचा भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. नितीन नथुराम मुंढे, डॉ. सुनिल दगू ठाकरे
- **ग्रामीण विकासाचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
- **मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय**
डॉ. ज्योती सुहास गगनप्रास, डॉ. सुधीर आश्रुबा येवले
- **औद्योगिक मानसशास्त्र**
डॉ. भरत नाईक

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

 www.facebook.com/niralibooks

 @nirali.prakashan

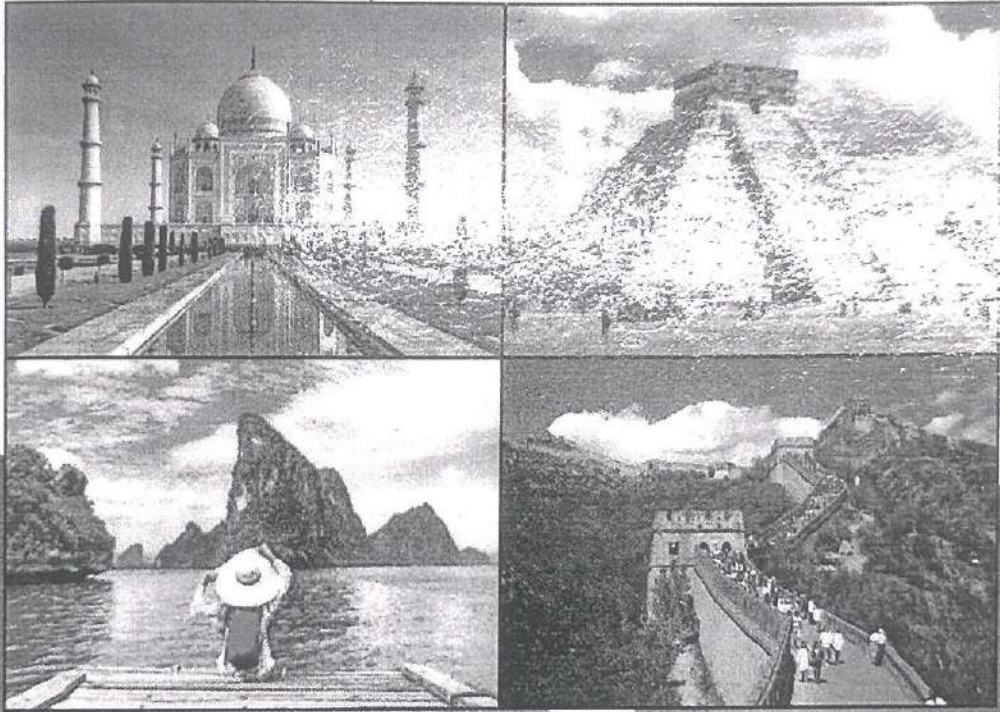
Ajaya Srava
75
PRINCIPAL
T. Karam Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

पर्यटन भूगोल-II

भूगोल : (G-3)

डॉ. दिलीप झानेश्वर मुळूक
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

डॉ. अर्जुन बबन डोके
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

सुन 2021 पासून ववललेल्या नवीन अभ्यासक्रमांनुसार (New Pattern)

लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

95

पर्यटन भूगोल - II

GEOGRAPHY OF TOURISM - II

तृतीय वर्ष कला : सत्र - 6

T. Y. B. A. : Semester - 6

G - 3 : Gg 310 (B)

■ लेखक ■

डॉ. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

M. A., M. Ed., SET (Geo.), Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
श्वेड तालुका शिक्षण प्रशासक मंडळाचे,
हत्वाच्या राजगुरु महाविद्यालय,
राजगुरुनगर, ता. श्वेड (जि. पुणे)

डॉ. अर्जुन बसवण डोके

M. A., SET (Geo.), Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
पुणे शिक्षण विभाग मंडळाचे,
बाबुरावकी धोळी महाविद्यालय,
सांगवी, पुणे.

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

M. A., M. Phil, Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
श्वेडकी शिक्षण प्रशासक,
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, श्वेडकी, पुणे.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

M. A., Ph.D.
भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटनेचे,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाधीली, पुणे.

किंमत : ₹ 150.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N6153

77

Rajendraa
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khedki, Pune-411003

© डॉ. दिलीप मुळूक, डॉ. अर्जुन डोके, डॉ. अर्जुन मुसमाडे, डॉ. ज्योतिराम मोरे

प्रकाशक

Poly Plate

निराली प्रकाशन

योगीराज प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स

अध्यक्ष प्रगती, १३१२, जे. एम. रोड, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००५] (०२०) २५५ १२३३६/३७/३९,
E-mail : niralipune@pragationline.com

सर्व्हे नं. १०/१, पुणे इंडस्ट्रियल इम्प्लेंट
नांदेड गाव येथे,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४११ ०४१

बुक स्टॉल

◆ पुणे : प्रगती बुक सेंटर

- १५७, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे - २.
] ९६५७७०३१४९ E-mail : pbcpune@pragationline.com
- १५२, बुधवार पेठ, पुणे - २.] ८०८७८८१७९५

◆ मुंबई : प्रगती बुक कार्नेर

- अपूर्वा बिल्डिंग, शॉप नं. १, भवानी शंकर मार्ग, शारदाश्रम सोसायटीसमोर,
दादर (प.) मुंबई - ४०००२८.] २४२२ ३५२६ / ६६६२ ५२५४
] ९८१९९३५७५९ E-mail : pbcmbumbai@pragationline.com

प्रमुख वितरक केंद्रे

निराली प्रकाशन :

○ पुणे :

- * ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे - ४११ ००२.
] (०२०) २४४५२०४४/९६५७७०३१४५ Email : niralilocal@pragationline.com
- * सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-नव्हे रोड, एशियन कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे - ४११ ०४१.
] (०२०) २४६९ ०२०४/९६५७७०३१४३ Email : niralidhayari@pragationline.com

○ मुंबई :

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव,
मुंबई - ४०० ००४.] (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६
] ७०४५८२१०२० Email : niralimumbai@pragationline.com

इतर वितरक

- ◆ निराली प्रकाशन : जळगाव : व्ही.व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ,] (०२५७) २२२ ०३९५
jalgaon@niralibooks.com
- कोल्हापूर : ४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंड फ्लोर, खासबाग,
बालगोपाल तालीमसमोर,] ९८५००४६१५५
kolhapur@niralibooks.com
- नागपूर : लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी,
] (०७१२) २५४७ १२९ nagpur@niralibooks.com
- सोलापूर : R - १५८/२ अवंतीनगर, गोल्डन गेटजवळ, पुणे नाका चौक.
] ९८९०९१८६८७ solapur@niralibooks.com

www.pragationline.com

bookorder@pragationline.com

78

Rajendra
PRINCIPAL

Ttkaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

1. पर्यटनातील निवासस्थानाची भूमिका 1.1 - 1.62

- 1.1 निवासस्थानाचे प्रकार
 - (i) हॉटेल्स, मोटेल, पथिकाश्रम (इन), धर्मशाळा
 - (ii) शासनमान्य निवासस्थाने
 - (iii) खाजगी निवासस्थाने आणि अपरिचित निवासस्थाने
- 1.2 पर्यटकांच्या निवासस्थान निवडीवर परिणाम करणारे घटक
- 1.3 पर्यटन विकासातील निवासव्यवस्थेची भूमिका

2. पर्यटनाचे परिणाम 2.1 - 2.66

- 2.1 पर्यटनाचे आर्थिक परिणाम
- 2.2 पर्यटनाचा पर्यावरणावरील परिणाम
- 2.3 पर्यटनाचा सामाजिक व सांस्कृतिक घटकावरील परिणाम
- 2.4 शाश्वत विकासातील पर्यटनाची भूमिका
- 2.5 भारतातील पर्यटनातून शाश्वत विकासाचे धोरण

3. पर्यटन विकासाचे नियोजन आणि धोरणे 3.1 - 3.76

- 3.1 जागतिक पर्यटन संघटना (WTO)
- 3.2 भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ (ITDC)
- 3.3 महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC)

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

लेखाक परिचय

डा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळुक

M.A., M.Ed. SET (Geography), Ph. D.

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय, राजगुरुनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत. अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव. विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधांचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नलमध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीव सदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी. महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या ई-कन्टेंटसाठी लेखन.

डा. अर्जुन बबन डोळे

M.A., SET (Geography), Ph.D.

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, बाबुरावजी धोलप महाविद्यालय सांगवी, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. एकूण १७ वर्षांचा शिकविण्याचा अनुभव असून नोव्हेंबर २०१८ मध्ये Characterization of morphogenetic regions of Maharashtra या प्रबंधाकरता सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची पीएच.डी. प्राप्त झाली. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मायनर रिसर्च प्रोजेक्ट पूर्ण केला. वेगवेगळ्या राष्ट्रीय (५८), आंतरराष्ट्रीय (१२) चर्चासत्रांमध्ये व कार्यशाळा (४७) सहभाग. एकूण २३ शोधनिबंध आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित. August 2019 मध्ये University of Wroclaw, Poland येथे पाच दिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग घेतला व संशोधनाचे सादरीकरण केले.

डा. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

(M.A., M.Phil, Ph.D.)

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा.कुलगुरु यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहे. लोकसंख्या भूगोल, पर्यावरण प्रदूषण, वाणिज्यिक भूगोल, आपती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल, आर्थिक भूगोल, पर्यावरण भूगोल, वाणिज्यिक भूगोल, केली, असून ३२ शोधनिबंध वेगवेगळ्या नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित झालेले आहे. ५२ हून जास्त राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग व अनेक चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाविद्यालयाच्या पाठोपाठ अभ्यासंतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

डा. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

(M.A., Ph.D.)

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. व २ विद्यार्थ्यांनी एम. फिल. पूर्ण केलेले आहे. त्यांनी लघु संशोधन प्रकल्प. यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेले आहेत. आतापर्यंत १८ पुस्तके व ५१ शोधनिबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहेत. तसेच त्यांनी रासेयो, विद्यार्थी कल्याण, NC समन्वयक म्हणून काम केलेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने २०१७ मध्ये त्यांना उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

nirali@pragatonline.com

www.pragatonline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

80
Principal
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003

99

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

Marketing Environment Analysis and Strategies

(DSE A – 505 MM)

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2021

Price : 105/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights
With the Publisher

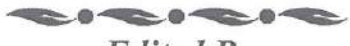

Printed at
Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition
2021

Edited By
Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
Mr. Valmik Gaikwad

Cover Designing
Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO : 978-93-24457-53-5

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Marketing Environment Analysis and Strategies (DSE A –505 MM) for T.Y.B.B.A.(Sem. - V).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A. 'Marketing Environment Analysis and Strategies (DSE A –505 MM) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2021 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B.A. Some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A.
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

Syllabus

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Marketing Environment Analysis and Strategies (DSE A - 505 MM)

Unit	Topic
1	Marketing Environment 1.1 Introduction-Marketing Microenvironment 1.1.1 Company 1.1.2 Suppliers 1.1.3 Marketing intermediaries, 1.1.4 Competitors, Customers 1.2.1 Macro Environment 1.2.2 Demographic environment 1.2.3 Economic environment 1.2.4 Natural environment 1.2.5 Technological environment 1.2.6 Political environment 1.2.7 Social environment 1.2.8 Cultural environment
2	Business Analysis 2.1 Business Analysis process, 2.2 Analysis Parameters-Industry Size, Segment Size, Category Size, Segment wise contribution, Growth Patterns, 2.3 Growth Drivers, Competition CSF, KPI, BCG matrix, Porter's 5 force analysis 2.4 Data Analytics-Role of Data Analytics in Business Analysis. Scope and its importance concerning marketing strategies. 2.4.1 Types of Data Analytics. 2.4.2 Challenges of Business Data Analytics.
3	Marketing Research : 3.1 Need of Marketing Research 3.2 Marketing Research Process 3.3 Consumer Buying Behavior, Marketing Environment Affecting Consumer Buying Behaviour 3.4 Big Data Analytics-Concerning Consumer Psychologies
4	Marketing Strategies : 4.1 Introduction 4.2 Product and Pricing Strategies 4.3 Market Segmentation and Targeting Strategies 4.4 Distribution Strategies Communication Strategies 4.5 Digital Marketing Strategies-Importance and Challenges

INDEX

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Marketing Environment Analysis and Strategies (DSE A - 505 MM)

Unit	Topic	Page No.
1	Marketing Environment	1.1 to 1.13
	1.1 Marketing Environment 1.2 Types of Marketing Environment 1.3 Marketing Environment Analysis	
2	Business Analysis	2.1 to 2.25
	2.1 Business Analysis 2.2 Analysis Parameters 2.3 Growth Drivers 2.4 Data Analytics	
3	Marketing Research	3.1 to 3.15
	3.1 Marketing Research 3.2 Consumer Buying Behavior 3.3 Big Data Analytics	
4	Marketing Strategies	4.1 to 4.26
	4.1 Marketing Strategies 4.2 Product and Pricing Strategies 4.3 Market Segmentation and Targeting Strategies 4.4 Distribution Strategies and Communication Strategies 4.5 Digital Marketing Strategies	

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

Elements of Human Resource Management

(301)

S.Y.B.B.A. (IB) (Sem. - III)

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath College of Arts, Commerce and Science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2020

Price : 200/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by

Dr. Rajesh M. Patne

Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights

With the Publisher

Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition

2020

Edited By

Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout

Miss. Pradnya Kale

Cover Designing

Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO : 978-93-87020-56-6

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Elements of Human Resource Management' (301) for S.Y.B.B.A. (IB) (Sem. - III).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A. (IB) (Elements of Human Resource Management (301)) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of S.Y.B.B.A. (IB). Some of the special features of the book are as follows:

- 1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A. (IB) (Elements of Human Resource Management).*
- 2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
- 3. Point wise explanation of each topic in the chapter.*
- 4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
- 5. Proposed questions at the end of each chapter.*
- 6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
- 7. Conversational, lucid and simple language.*

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

Syllabus

S.Y.B.B.A. (IB) (Sem. - III)

Elements of Human Resource Management (301)

Unit No.	Topic
1	Introduction to Human Resource Management (HRM) <ul style="list-style-type: none"> • Introduction, • Development of HRM, • Concept of Human Resource Development (HRD) & HRM, Importance of Human Resource Management. • Functions of Human Resource Management. • Role of HR Manager, • Structure of HRM Department, • Duties and Responsibilities of HR-Manager
2	Manpower Planning And Recruitment and selection <ul style="list-style-type: none"> • Definition and objectives, • Need, Importance of Human Resource Planning: Short term and Long term, • Process of Human Resource Planning. • Concept of Recruitment, • Importance of Recruitment, • Sources of Recruitment. • Concept of Selection, • Importance of selection, • Selection Tests and Types of Interviews • Facing Interviews • Basis of Selection, Induction
3	Training and Development and Performance Appraisal <ul style="list-style-type: none"> • Definition of Training and Development, • Methods & Types of Training, • Objectives and Importance of Training, • Training Methods, • Evaluation of Training Programme, • Models of Evaluation, • Cross-Cultural Training,

	<ul style="list-style-type: none"> • Concept of Management Development, • Concept of Performance Appraisal, Importance of Performance Appraisal, • Methods of Performance Appraisal, • Errors of Appraisal. • Merit Rating: Need, and Methods, Job Evaluation, Job Description, Movement of human resources within organisation (Promotion, Transfer, Job Enlargement, Job Enrichment, Job rotation, Job Sharing.)
4	<p>Trends in HRM</p> <ul style="list-style-type: none"> • Changes in Labour Force, composition, knowledge workers, Employee Engagement and empowerment, • HRM challenges- • Strategic issues in merges & acquisitions -Downsizing, Reengineering, outsourcing, • Current trends -TQM, Global Workforce, Multiculturalism and Cultural Sensitivity.

INDEX

S.Y.B.B.A. (IB) (Sem. - III)

Elements of Human Resource Management (301)

Unit	Topic	Page No.
1	Introduction to Human Resource Management (HRM)	1.1 to 1.30
	1.1 Development of HRM 1.2 Human Resource Development (HRD) 1.3 Human Resource Management (HRM) 1.4 Functions of HRM 1.5 Structure of HRM Department 1.6 Role of HR Manager 1.7 Duties & Responsibilities of HR-Manager	
2	Manpower Planning and Recruitment and Selection	2.1 to 2.31
	2.1 Human Resource Planning 2.2 Process of Human Resource Planning 2.3 Recruitment 2.4 Selection 2.5 Interviews 2.6 Induction	
3	Training and Development and Performance Appraisal	3.1 to 3.64
	3.1 Training 3.2 Evaluation of Training Programme 3.3 Cross- Cultural Training 3.4 Concept of Management Development 3.5 Performance Appraisal 3.6 Merit Rating 3.7 Job Evaluation	

	3.8 Job Description 3.9 Movement of Human Resources within Organisation	
4	Trends in HRM	4.1 to 4.33
	4.1 Changes in Labour Force 4.2 HRM Challenges 4.3 Strategic issues in mergers and acquisitions 4.4 Current Trends	

Savitribai Phule Pune University
Question Paper Pattern (2019) for SY BBA (IB)
University Examination
Sub: Elements of Human Resource Management
Course Code - 301

Q. No	Compulsory /Choice	Name of the Question	Marks	Total Marks
1.	Compulsory Question	Objective Type Question Multiple Choice Questions	5	20 marks
		Match the Pairs	5	
		Answer in one sentence	5	
		Fill in the blanks	5	
2.	Solve any 3 out of 5	Long Answer Question	3*10 Marks	30 Marks
3.	Solve any 4 out of 6	Short Notes	4*5 Marks	20 Marks
	Total			70 Marks

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities of Maharashtra as well as Competitive Exams.

Principles of Human Resource Management

(GC - 301)

S.Y.B.B.A. (Sem. - III)

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Prin. Dr. M. U. Mulani

(M.A., M.Phil., Ph.D.)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

2020

Price : 185/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, ShaniwarPeth,
 AppaBalwantChowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights

With the Publishers

Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
 Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition

2020

Edited By

Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout

Miss. Varsha Lokhande

Cover Designing

Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-93-87020-30-6

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Principles of Human Resource Management' for S.Y.B.B.A. (Sem. - III).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A ('Principles of Human Resource Management') Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of S.Y.B.B.A. Some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A. ('Principles of Human Resource Management').
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

S.Y.B.B.A. (Sem. - III)

Principles of Human Resource Management (GC - 301)

Unit	Topic
1	<p>Introduction to HRM</p> <p>Meaning, Definition, Features, Scope, Objectives, Importance, Principles of HRM, Evolution of HRM, Functions of HRM, Challenges of HRM, Role of HR Manager, Difference between HRM & Personnel Management, Challenges before HRM</p>
2	<p>Job Analysis & Planning for Human Resources</p> <p>Job Analysis- Meaning, Definition, Objectives, Benefits, Methods, Job Analysis Components- Job Description, Job Specification, Job Evaluation</p> <p>Human Resource Planning(HRP)- Meaning, Definition, Objectives, Process, Factors Influencing the Estimation of Human Resource in Organisation, Advantages & Limitations/Barriers of HRP.</p> <p>Caselets on Job Analysis & Human Resource Planning</p>
3	<p>Career Planning , Employee Morale & Job Satisfaction</p> <p>Career Planning- Meaning, Definition, Objectives, Process, Benefits and Stages.</p> <p>Employee Morale & Job Satisfaction-</p> <p>Employee Morale- Meaning, Definition, causes of low Morale,</p> <p>Job Satisfaction- Meaning, Definition, Factors contributing to Job Satisfaction, Measures to increase Job Satisfaction, Advantages of Job Satisfaction</p> <p>Caselets on Career Planning, Employee Morale & Job Satisfaction</p>
4	<p>HRM in Changing Environment & Trends in HRM</p> <p>Work force Diversity, Technological Changes & HRM, International HRM, E-Human Resource Management, Human Resource Information System (HRIS), HRM in Virtual Organisations, Work from Home, Out-Sourcing, Changing Role of HRM.</p>

Index

S.Y.B.B.A. (Sem. - III)

Principles of Human Resource Management (GC - 301)

Unit	Topic	Page No.
1	Introduction to HRM 1.1. Human Resource Management (H.R.M) 1.2. Features of HRM 1.3. Scope of HRM 1.4. Objectives of HRM 1.5. Importance of HRM 1.6. Principles of HRM 1.7. Evolution of HRM 1.8. Functions of HRM 1.9. Challenges before HRM 1.10. Role of HRM 1.11. Difference between HRM & Personnel Management	1.1 to 1.35
2	Job Analysis & Planning for Human Resources 2.1. Job Analysis 2.2. Human Resource Planning (HRP) 2.3. Caselets on Job Analysis & Human Resource Planning	2.1 to 2.47
3	Career Planning , Employee Morale & Job Satisfaction 3.1. Career Planning 3.2. Employee Morale 3.3. Job Satisfaction 3.4. Caselets Career Planning & Employee Morale & Job Satisfaction	3.1 to 3.27
4	HRM in Changing Environment & Trends in HRM 4.1. Work Force Diversity 4.2. Technological Changes & HRM 4.3. International HRM 4.4. E-Human Resource Management 4.5. Human Resource Information System (HRIS) 4.6. HRM in Virtual Organisation 4.7. Work from Home 4.8. Out-Sourcing 4.9. Changing Role of HRM	4.1 to 4.31

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights
 With the Publisher

Printed at
Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
 Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition
 2020

Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
 Miss. Pradnya Kale

Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO : 978-93-87020-64-1

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Banking and Finance' (B - 306 FM) for S.Y.B.B.A. (Sem. - III).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A. (Banking and Finance (B- 306FM)) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of S.Y.B.B. A. Some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A. (Banking and Finance).
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

S.Y.B.B.A. (Sem. - III) Banking and Finance (B - 306 FM)

Unit No.	Topic
1	<p>Introduction</p> <p>Introduction- Origin, meaning and definition of bank, evolution of banking in India, structure of banking system in India</p>
2	<p>Functions of Banks</p> <p>Functions of Banks- 1. Primary functions- Accepting deposits and granting loans 2. Secondary functions- Public utility services and agency services</p>
3	<p>Regulatory Authorities in India</p> <p>Reserve Bank of India (RBI) – Role and functions of RBI, Credit control measures, Qualitative and quantitative credit control</p> <p>Insurance Development Authority (IRDA)- Objectives, Powers and functions of IRDA</p> <p>SEBI- Objectives, power and functions of SEBI</p>
4	<p>Technology in banking</p> <p>Need and importance of technology in banking. ATM, Debit card, Credit card, Tele banking, Net banking, mobile banking, RTGS, NEFT, Swift (Society for worldwide interbank financial telecommunication) cyber security in E-banking</p>

INDEX

S.Y.B.B.A. (Sem. - III)

Banking and Finance (B - 306 FM)

Unit	Topic	Page No.
1	Introduction to Banking in India	1.1 to 1.16
	1.1 Bank 1.2 Evolution of Banking in India 1.3 Structure of Banking System in India	
2	Functions of Banks	2.1 to 2.18
	2.1 Primary Functions 2.2 Secondary Functions	
3	Regulatory Authorities in India	3.1 to 3.21
	3.1 Reserve Bank of India(RBI) 3.2 Insurance Regulatory and Development Authority(IRDA) 3.3 Securities and Exchange Board of India(SEBI)	
4	Technology in Banking	4.1 to 4.29
	4.1 Need and Importance of Technology in Banking 4.2 Automated Teller Machine (ATM) 4.3 Debit Card 4.4 Credit Card 4.5 Tele Banking 4.6 Net Banking 4.7 Mobile Banking 4.8 Real Time Gross Settlement System (RTGS) 4.9 National Electronic Funds Transfer (NEFT) 4.10 Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication (SWIFT) 4.11 Cyber Security in E-Banking	

Rajendraa
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

—•—•—•—•—•—•—
Copyrights
 With the Publisher

—•—•—•—•—•—•—
Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
 Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

—•—•—•—•—•—•—
Edition
 2020

—•—•—•—•—•—•—
Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

—•—•—•—•—•—•—
Typesetting, Layout
 Miss. Varsha Lokhande

—•—•—•—•—•—•—
Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

—•—•—•—•—•—•—
ISBN NO : 978-93-24457-36-1

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Financial Services' for S.Y.B.B.A.(Sem. - IV).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A. (Sem. - IV). Financial Services Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of B.B.A. Some of the special features of the book are as follows:

- 1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A (Sem. - IV).*
- 2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
- 3. Point wise explanation of each topic in the chapter.*
- 4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
- 5. Proposed questions at the end of each chapter.*
- 6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
- 7. Conversational, lucid and simple language.*

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

S.Y.B.B.A. (Sem. - IV) Financial Services (FM-406 B)

Unit No.	Topic
1	Indian Financial System : An Overview <ul style="list-style-type: none"> • Introduction to Indian Financial System • Structure of Financial system- financial institutions, markets, financial instruments and financial services. • Overview of Indian Financial System • Financial intermediaries in Financial System- Merchant Bankers, underwriters, depositors, Brokers, Sub brokers, bankers.
2	Fundamental of Financial Markets <ul style="list-style-type: none"> • Primary Markets: Meaning, functions, Role in Economic Development. • Secondary markets: Meaning, functions, Role in Economic Development. • Issue & Management of IPOs • Role of stock Exchanges in economic development. BSE, NSE, OTCEI- Functions. • Money Market Instruments. • Difference between Money Market & Capital Market.
3	Financial Services in India and Derivatives and Commodity Market <ul style="list-style-type: none"> • Mutual Funds- Meaning, Types, Advantages and Disadvantages, Factors affecting investment in mutual fund. Mutual fund investment- Selection of best mutual funds. • Factoring- Meaning, types, advantages and disadvantages. • Venture Capital- meaning, importance, process. • Credit rating Agencies-Importance & Role. Derivatives- Meaning & Definition, Importance. • Future and Options- meaning, types, importance. • basics of Future, Forward, Option contracts, Swaps, Hedging, Swap etc. • Commodities, Multi Commodity Exchange of India Limited (MCX)- Functioning & Importance. • Exchange traded funds- Functioning & Importance.
4	Computer laboratory Work

INDEX

S.Y.B.B.A. (Sem. - IV) Financial Services (FM-406 B)

Unit	Topic	Page No.
1	Indian Financial System: An Overview	1.1 to 1.23
	1.1 Introduction to Indian Financial System	
	1.2 Structure of Financial System	
	1.3 Overview of Indian Financial System	
	1.4 Financial Intermediaries in Financial System	
2	Fundamental of Financial Markets	2.1 to 2.29
	2.1 Primary Markets	
	2.2 Secondary Markets	
	2.3 Issue and Management of IPOs	
	2.4 Role of Stock Exchanges in Economic Development	
	2.5 Money Market Instruments	
	2.6 Difference between Money Market and Capital Market	
3	Financial Services in India and Derivatives and Commodity Market	3.1 to 3.30
	3.1 Mutual Funds	
	3.2 Factoring	
	3.3 Venture Capital	
	3.4 Credit Rating Agencies	
	3.5 Future and Options	
	3.6 Multi Commodity Exchange of India Limited (MCX)	
	3.7 Exchange Traded Funds	
4	Computer Laboratory Work	4.1 to 4.2

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities of well as Competitive Exams.

Entrepreneurship and Small Business Management

(GC-401)

S.Y.B.B.A.(Sem. - IV)

Mr. Kushal Pakhale

M.Com., SET, Ph.D. (Pursuing)

Rayat Shikshan Sansthas, Dr Babasaheb Ambedkar College Aundh, Pune.

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2020

Price : 160/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights
 With the Publisher

Printed at
Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
 Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition
 2020

Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
 Mrs. Navjot Kaur

Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Entrepreneurship and Small Business Management' for S.Y.B.B.A.(Sem. - IV).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A. (Sem. - IV). Entrepreneurship and Small Business Management Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of B.B.A. Some of the special features of the book are as follows:

- 1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A (Sem. - IV).*
- 2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
- 3. Point wise explanation of each topic in the chapter.*
- 4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
- 5. Proposed questions at the end of each chapter.*
- 6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
- 7. Conversational, lucid and simple language.*

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

S.Y.B.B.A.(Sem. - IV)

Entrepreneurship and Small Business Management (GC-401)

Unit No.	Topic
1	<p>Entrepreneurial Perspective</p> <p>Concept of Entrepreneur, Manager, Intrapreneur Entrepreneur and Entrepreneurship Meaning, Definition, Evolution. Types of Entrepreneurs, Qualities and Functions of Entrepreneur. Factors influencing Entrepreneurship: Psychological, Social, Economical and Environmental factors. Role of Entrepreneur in growth and development of the small business. Problem of Unemployment and Importance of wealth creation.</p>
2	<p>Business Opportunity Identification</p> <p>Definition of business, industry & commerce and their interrelationship in today's environment. Opportunity Search: Divergent Thinking Mode: Meaning Objectives Tools and Techniques: Environmental scanning for business opportunity Identification. Opportunity Selection: Convergent Thinking Mode: Meaning, Objectives ,Tools And Techniques: Market Survey</p>
3	<p>Management of MSMEs and Sick Enterprises</p> <p>Meaning, Objectives and Functions of MSMEs Challenges of MSMEs, Preventing Sickness in Enterprises – Specific Management Problems; Industrial Sickness in India – Symptoms, process and Rehabilitation of Sick Units. -Financial Assistance for Small Enterprise: Institutional: a)Bank Loan b) Angel Funding c) Venture Funding d) Self Employment Schemes of Government of Maharashtra. e) Government Financial Institutions: Khadi and Village Industries Board (KVIB), Rajiv Gandhi UdyamiMitraYojana (RUGMY) f) Prime Minister Employment Generation Programme (PMEGP).</p>
4	<p>Study of Women-Founded Start-ups in India and Entrepreneur's Biography</p> <p>-UpasanaTaku, Anisha Singh, Sabina Chopra. Azim H. Premji, Ratan Tata, DR. Shiva Nadar.</p>

INDEX

S.Y.B.B.A.(Sem. - IV)

Entrepreneurship and Small Business Management (GC-401)

Unit	Topic	Page No.
1	Entrepreneurial Perspective	1.1 to 1.44
	1.1 Entrepreneur 1.2 Manager 1.3 Intrapreneur 1.4 Entrepreneur and Entrepreneurship 1.5 Factors Influencing Entrepreneurship 1.6 Role of Entrepreneur in Growth and Development of the Small Business 1.7 Unemployment 1.8 Wealth Creation	
2	Business Opportunity Identification	2.1 to 2.24
	2.1 Business, Industry & Commerce 2.2 Opportunity Search : Divergent Thinking Mode 2.3 Opportunity Selection : Convergent Thinking Mode	
3	Management of MSMEs and Sick Enterprises	3.1 to 3.31
	3.1 Micro, Small and Medium Enterprises 3.2 Preventing Sickness in Enterprises 3.3 Industrial Sickness in India 3.4 Financial Assistance for Small Enterprises: Institutional 3.5 Self-Employment Scheme of Government of Maharashtra 3.6 Government Financial Institutions 3.7 Prime Minister Employment Generation Programme (PMEGP)	

4	Study of Women-Founded Start-ups in India and Entrepreneur's Biography	4.1 to 4.20
	4.1 Upasana Taku 4.2 Anisha Singh 4.3 Sabina Chopra 4.4 Azim H. Premji 4.5 Ratan Tata 4.6 Dr. Shiva Nadar	

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

International Warehouse and Supply Chain Management

S.Y.B.B.A. (IB) Sem. - IV (406- A)

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2020

Price :105/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662 Mobile : 9325315464.

Copyrights
 With the Publishers

Printed at
Success Publications

S. No. 30/27, Laxmi Industrial Estate, Near Prabhat News Paper,
 Dhayari, Pune-41.

Edition
 2020

Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
 Mrs. Navjot Kaur

Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-24457-35-8

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'International Warehouse and Supply Chain Management' for S.Y.B.B.A.(IB).

This book comprehensively covers the entire syllabus of S.Y.B.B.A. (IB). (Sem. - IV). Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2020 onwards. It has been written to meet the requirements of students of S.Y.B.B.A.(IB). (Sem. - IV). Some of the special features of the book are as follows:

- 1. Full coverage of the revised syllabus of S.Y.B.B.A. (IB).*
- 2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
- 3. Point wise explanation of each topic in the chapter.*
- 4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
- 5. Proposed questions at the end of each chapter.*
- 6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
- 7. Conversational, lucid and simple language.*

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

III

By Authors

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411001

Syllabus

S.Y. B. B.A. (IB) Sem. - IV

International Warehouse and Supply Chain Management

Course Code: 406 A

Unit No.	Topic
1.	<p>Warehouse Management</p> <ul style="list-style-type: none"> • Concept of Warehouse: Meaning, Role of warehouse in Regional and Global supply chain, Types of warehouses, Warehouse Layout, Warehouse location, Functions of Warehouses, Modern Warehouse Operations, World-class Warehousing, Warehouse processes, Role of a warehouse manager, Warehousing Strategies, Warehouse operations and Storage Systems – Warehousing Cost Analysis • Warehouse Management Systems (WMS) - choosing a WMS, Modern trends in warehousing
2.	<p>Global Warehousing</p> <ul style="list-style-type: none"> • Introduction to warehousing and its impact on business globally, • Importance of Warehouse in a Value Chain, Supply Chain's Impact on Stores and Warehousing. • Value Added services of Warehousing. • Role of government (Globally) in warehousing and supply chain efficiency.
3.	<p>Global Supply Chain</p> <ul style="list-style-type: none"> • Introduction to supply chain and its impact on business globally, • Analyse supply chain dynamics and various issues of supply chain performance. • Introduction to International Supply chain – Issues in International Supply Chain Management, International versus Regional Product. • eSCM, benefits and communication networks.
4.	<p>Computer based Laboratory Please refer at the end of the syllabus.</p>

INDEX

S.Y. B. B.A. (IB) Sem. - IV

International Warehouse and Supply Chain Management

Course Code: 406 A

Unit	Topic	Page No.
1.	Warehouse Management	1.1 to 1.38
	1.1 Warehouse 1.2 Modern Warehouse Operations 1.3 Role of Warehouse Manager 1.4 Warehousing Cost Analysis 1.5 Warehouse Management System (WMS)	
2.	Global Warehousing	2.1 to 2.17
	2.1 Warehousing Impact on Business Globally 2.2 Importance of Warehouse in a Value Chain 2.3 Value Added Services of Warehousing 2.4 Supply Chain Efficiency	
3.	Global Supply Chain	3.1 to 3.24
	3.1 Supply Chain Management 3.2 Analyse Supply Chain Dynamics 3.3 International / Global Supply Chain Management 3.4 Electronic Supply Chain Management (E-SCM) 3.5 Communication Network	

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

Management of Corporate Social Responsibility

(GC - 504)
T.Y. B.B.A. (Sem. - V)

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2021

Price : 125/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

~~~~~  
*Copyrights*  
 With the Publisher

~~~~~  
Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
 Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

~~~~~  
*Edition*  
 2021

~~~~~  
Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

~~~~~  
*Typesetting, Layout*  
 Mr. Valmik Gaikwad

~~~~~  
Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

~~~~~
ISBN NO : 978-93-24457-50-1

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of these errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers; always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Management of Corporate Social Responsibility (GC-504) for T.Y.B.B.A. (Sem. - V).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A. (Management of Corporate Social Responsibility (GC-504)) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2021 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B. A. Some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A. (Management of Corporate Social Responsibility).
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff that has assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Management of Corporate Social Responsibility (GC- 504)

Unit	Topic
1	Introduction to CSR : 1.1 Meaning and Definition 1.2 Sustainability and Stakeholders Management, 1.3 Concept of Charity 1.4 Corporate Philanthropy 1.5 Relation between CSR and Corporate Governance 1.6 Evolution of CSR in India 1.7 Models of CSR in India 1.8 Carroll's Model 1.9 Initiatives in India
2	Modules of Corporate Social Responsibility : 2.1 Models of CSR- Trusteeship, Stakeholders, 2.2 Ethical Model, Statist Model, Liberal Model 2.3 International Framework of CSR 2.4 Sustainable Development Goals
3	CSR-Legislation in India and the World : 3.1 Section 135 of Companies Act, 3.2 Scope of CSR Activities under Schedule VII, 3.3 Appointment of Independent Directors on Board 3.4 Computation of Net Profit's implementation in India
4	Identifying key stakeholders and their Roles and recent trends and opportunities in CSR : 4.1 Role of Public Sector in Corporate, Government programmes that encourage voluntary responsible action of corporate 4.2 Role of Non-profit & Local Self-Governance in implementing CSR 4.3 CSR as. Strategic Tool for Sustainability and Challenges 4.4 Case Studies CSR initiatives

Rajendra
 PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

INDEX

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Management of Corporate Social Responsibility (GC- 504)

Unit	Topic	Page No.
1	Introduction to CSR	1.1 to 1.24
	1.1 Corporate Social Responsibility 1.2 Corporate Philanthropy 1.3 Models of CSR in India	
2	Modules of Corporate Social Responsibility	2.1 to 2.27
	2.1 Models of CSR 2.2 International Framework of CSR 2.3 Sustainable Development Goals (SDGs)	
3	CSR-Legislation in India and the World	3.1 to 3.21
	3.1 CSR as per Company Act 2013 3.2 Independent Directors 3.3 Computation of Net profit implementation in India	
4	Identifying key Stakeholders and their Roles and Recent Trends and Opportunities in CSR	4.1 to 4.21
	4.1 Role of Public Sector in CSR 4.2 Case Studies CSR initiatives	

143

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University
and other Universities as well as Competitive Exams.

Analysis of Financial Statements

(DSE B - 505 FM)

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2021

Price : 165/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, ShaniwarPeth,
AppaBalwantChowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights

With the Publishers

Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition

2021

Edited By

Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout

Miss. Varsha Lokhande

Cover Designing

Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-93-24457-51-4

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Syllabus

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Analysis of Financial Statements (DSE B - 505 FM)

Unit	Topic
1	Introduction of Analysis & Interpretation of Financial Statements 1.1 Introduction of Schedule III as per Companies Act 2013, 1.2 Meaning and importance of Analysis of Financial Statements, 1.3 Tools and Techniques of financial analysis- 1.4 Comparative Financial Statements, 1.5 Trend Analysis, 1.6 Common Size Financial Statements, 1.7 Ratio Analysis, Fund Flow Statement and C 1.8 Cash Flow Statement
2	Ratio Analysis 2.1 Meaning, Importance, Advantages & Limitations of Ratio, 2.2 Classification of Ratios: 2.2.1 Liquidity ratios, 2.2.2 Turnover ratios, 2.2.3 Profitability ratios and 2.2.4 Solvency ratios (Practical Problems based on the ratios- Problems based on reverse ratio is excluded.)
3	Cash Flow Statement 3.1 Meaning, Objectives, Uses, and Limitations of Cash Flow Statement, 3.2 Methods of Cash Flow Statements- Direct methods and indirect methods. 3.3 Practical sums on an indirect method
4	Fund Flow Statement 4.1 Meaning, Objectives, Uses, and Limitations of Fund Flow Statement, 4.2 Preparation of Fund Flow Statement-Fund from operations & statement of changes in Working Capita 4.3 Practical sums on Preparation of Fund Flow Statement

Index

T.Y.B.B.A. (Sem. - V)

Analysis of Financial Statements (DSE B - 505 FM)

Unit	Topic	Page No.
1	Introduction of Analysis & Interpretation of Financial Statements ➔ 1.1 Introduction of Schedule III as per Companies Act 2013 ➔ 1.2 Meaning and importance of Analysis of Financial Statements ➔ 1.3 Tools and Techniques of financial analysis ➔ 1.4 Comparative Financial Statements ➔ 1.5 Trend analysis ➔ 1.6 Common Size Financial Statements ➔ 1.7 Ratio Analysis ➔ 1.8 Definition of fund flow statement ➔ 1.9 Cash Flow Statement - Operating and Investing Activities	1.1 to 1.28
2	Ratio Analysis ➔ 2.1 Meaning, Importance, Advantages and Limitations of Ratio ➔ 2.2 Classification Ratios	2.1 to 2.44
3	Cash Flow Statement ➔ 3.1 Cash Flow Statement ➔ 3.2 Methods of Cash Flow Statements	3.1 to 3.28
4	Fund Flow Statement ➔ 4.1 Fund Flow Statement ➔ 4.2 Procedure of Fund Flow Statement	4.1 to 4.28

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

Management of Agribusiness & Agri Exports

T.Y.B.B.A. - IB (Sem. - VI)

Course Code: GC 604

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2022

Price: 110/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
 Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
 Ph. 24434662 Mobile : 9325315464.

Copyrights
 With the Publishers

Printed at
Success Publications

S. No. 30/27, Laxmi Industrial Estate, Near Prabhat News Paper,
 Dhayari, Pune-41. Mobile : 9028211751

Edition
 2022

Edited By
 Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
 Miss. Sarita Jadhav

Cover Designing
 Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-93-24457-55-8

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Management of Agri Business & Agri Export' for T.Y.B.B.A - IB (Sem. – VI).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A – IB Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2019 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B.A – IB some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A – IB (Sem. – VI).
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

T.Y.B.B.A. - IB (Sem. - VI)

Management of Agribusiness and Agri Exports

Course Code: GC 604

Unit No.	Topic
1.	Agribusiness Management: 1.1 Agribusiness Management– Meaning – Definition 1.2 Structure of Agribusiness 1.3 Nature and characteristics of Agribusiness 1.4 Contract Farming, Types of Contract farming 1.5 ICT in Agribusiness, Application of ICT in agribusiness 1.6 Farm planning: Procedure of Farm Planning
2.	Agricultural Marketing: 2.1 Agricultural Marketing: Concept, Definitions and Function 2.2 Classification and Characteristics of Agricultural Marketing 2.3 Foreign Trades of Agricultural Products 2.4 Types of Agricultural Marketing 2.5 Pre-Requisites for Effective Agricultural Marketing
3.	Agricultural Credit: 3.1 Role of Commercial Banks in Agricultural Sector 3.2 Role of National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) 3.3 Role of cooperative institutions 3.4 Role of Regional Rural Banks (RRBs) 3.5 Introduction to Microfinance and concept of Self-help Group
4.	International Agri Export: 4.1 Overview of World Agricultural Trade 4.2 Issues impacting International Agricultural Trade 4.3 Identifying foreign markets for Agri export 4.4 WTO Agreement on Agriculture 4.5 Marketing plan for Agri exports 4.6 Export documents and procedure, terms of payment and export finance

Rajendraa
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

INDEX

T.Y.B.B.A. - IB (Sem. - VI)
Management of Agribusiness and Agri Exports
Course Code: GC 604

Unit	Topic	Page No.
1.	Agribusiness Management	1.1 to 1.21
	1.1 Agribusiness Management 1.2 Contract Farming 1.3 ICT in Agribusiness 1.4 Farm Planning	
2.	Agricultural Marketing	2.1 to 2.15
	2.1 Agricultural Marketing 2.2 Foreign Trades of Agricultural Marketing	
3.	Agricultural Credit	3.1 to 3.25
	3.1 Role of Commercial Banks in Agricultural Sector 3.2 Role of National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) 3.3 Role of Co-operative Institutions 3.4 Role of Regional Rural Banks (RRBs) 3.5 Introduction to Microfinance and Concept of Self-help Group	
4.	International Agri Export	4.1 to 4.22
	4.1 Overview of World Agricultural Trade 4.2 WTO Agreement on Agriculture 4.3 Marketing Plan for Agri Exports	

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities as well as Competitive Exams.

Management of Innovations and Sustainability

T.Y.B.B.A. (Sem. - VI)

Course Code: GC 604

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2022

Price: 100/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662 Mobile : 9325315464.

Copyrights
With the Publishers

Printed at
Success Publications

S. No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition
2022

Edited By
Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout
Miss. Sarita Jadhav

Cover Designing
Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-93-24457-53-9

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book, In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Management of Innovations and Sustainability' for T.Y.B.B.A (Sem. – VI).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2019 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B.A some of the special features of the book are as follows:

- 1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A (Sem. – VI).*
- 2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
- 3. Point wise explanation of each topic in the chapter.*
- 4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
- 5. Proposed questions at the end of each chapter.*
- 6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
- 7. Conversational, lucid and simple language.*

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

T.Y.B.B.A (Sem. - VI)

Management of Innovations and Sustainability

Course Code: GC 604

Unit No.	Topic
1.	Management of Innovations Sustainability: An Introduction 1.1 Introduction 1.2 Defining innovation 1.3 Approaches to innovation 1.4 Differences between invention and innovation 1.5 Product innovation and process 1.6 Technological innovation, commercial or organizational Innovation 1.7 Indicators Characteristics of innovation in different sectors 1.8 Sustainable innovation 1.9 Defining Sustainability Innovation 1.10 Sustainability as Key Driver of Innovation 1.11 Innovation for Sustainable Development
2.	Managing Innovation with Firms and Strategies and Concepts for Innovation 2.1 Organisation and Innovation 2.2 The dilemma of Innovation Management 2.3 Organisational characteristics that facilitate the innovation process 2.4 Organisation structure and Innovation 2.5 The role of Individual in the Innovation Process 2.6 IT System and Their Impact on Innovations 2.7 The innovation imperative: Why innovate

3.	Service Innovation & Sustainability Innovation in Business 3.1 The Growth in Service 3.2 Different Types of Services 3.3 Characteristics of service and how they differ from product 3.4 Classification of Service innovation 3.5 Service innovation and the consumer 3.6 Energy and Materials: New Challenges in the First Decade of the Twenty-first Century 3.7 Defining Sustainability Innovation
4.	Management of Sustainable Development 4.1 Economic aspects of sustainable development 4.2 Socio-political aspects of sustainable development 4.3 Ecologic aspects of sustainable development 4.4 Green organisations

v

Rajendraa
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

INDEX

T.Y.B.B.A (Sem. - VI)

Management of Innovations and Sustainability

Course Code: GC 604

Unit	Topic	Page No.
1.	Management of Innovations Sustainability: An Introduction	1.1 to 1.18
	1.1 Innovation	
	1.2 Sustainable Innovation	
2.	Managing Innovation with Firms and Strategies and Concepts for Innovation	2.1 to 2.20
	2.1 Organisation and Innovation	
	2.2 Organisation Structure and Innovation	
	2.3 The Innovation Imperative: Why Innovate	
3.	Service Innovation & Sustainability Innovation in Business	3.1 to 3.17
	3.1 The Growth of Service	
	3.2 Different Types of Services	
	3.3 Energy and Materials: New Challenges in the First Decade of the Twenty-first Century	
4.	Management of Sustainable Development	4.1 to 4.12
	4.1 Economic Aspects of Sustainable Development	
	4.2 Ecologic Aspects of Sustainable Development	
	4.3 Green organisations	

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University
and other Universities as well as Competitive Exams.

Financial Management

(DSE B - 605 FM)

T.Y.B.B.A. (Sem. - VI)

Prof. Mehnaz Kaushar

(B.B.A., M.B.A., C.C.A.A., UGC-NET)

Tikaram Jagannath college of arts, commerce and science, Khadki, Pune.

Dr. Shaikh Aftab Anwar

(M.Com., MBA., Ph.D. (Business Administration))

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

Mr. Mudassar Shaikh

(M.Com., M.Phil., B.Ed., NET, SET, GDC&A)

Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune.

2022

Price : 180/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Published by
Dr. Rajesh M. Patne
Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, ShaniwarPeth,
AppaBalwantChowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662. Mobile: 9325315464.

Copyrights

With the Publishers

Printed at

Success Publications

S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate,
Near Prabhat News Paper, Dhayari, Pune-41.

Edition

2022

Edited By

Mr. Valmik Gaikwad

Typesetting, Layout

Miss. Varsha Lokhande

Cover Designing

Miss. Varsha Lokhande

ISBN NO. – 978-93-24457-57-1

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Preface

It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Financial Management' for T.Y.B.B.A. (Sem. - VI).

This book comprehensively covers the entire syllabus of T.Y.B.B.A (Financial Management) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2019 onwards. It has been written to meet the requirements of students of T.Y.B.B.A. Some of the special features of the book are as follows:

1. Full coverage of the revised syllabus of T.Y.B.B.A.
2. Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.
3. Point wise explanation of each topic in the chapter.
4. Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.
5. Proposed questions at the end of each chapter.
6. Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.
7. Conversational, lucid and simple language.

Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.

We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.

Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.

With best wishes.

By Authors

Syllabus

T.Y.B.B.A. (Sem. - VI)

Financial Management (DSE B - 605 FM)

Unit	Topic
1	Sources of Finance : 1.1 Long term Sources of Finance- Owned Funds & Borrowed Funds, Equity shares, Preference Shares, Debentures, Term Loan, Lease Financing, Hire Financing 1.2 Short term Sources of Finance- Bank overdraft, Cash Credit, Bills Discounting, Ploughing back of Profit
2	Capital Structure : 2.1 Meaning, Concept, Importance, 2.2 Factors affecting Capital Structure-Internal Factors, External Factors & General Factors 2.3 Cost of Capital - Meaning, weighted Average Cost, Operating leverages 2.4 Financial leverages, Combined Leverages (Problem on Leverages)
3	Capitalisation : 3.1 Meaning, Modern Concept of Capitalisation, Need 3.2 Under capitalisation-Meaning, Causes & Remedies 3.3 Over Capitalisation- Meaning, Causes, & Remedies
4	Capital Budgeting 4.1 Meaning 4.2 Techniques of Capital Budgeting 4.3 Mutually Exclusive Proposals

Index

T.Y.B.B.A. (Sem. - VI)

Financial Management (DSE B - 605 FM)

Unit	Topic	Page No.
1	Sources of Finance	1.1 to 1.29
	➔ 1.1 Long Term Sources of Finance	
	➔ 1.2 Short Term Sources of Finance	
	➔ 1.3 According to Ownership and Control	
	➔ 1.4 According to Source of Generation	
2	Capital Structure	2.1 to 2.49
	➔ 2.1 Capital Structure	
	➔ 2.2 Factors Affecting Capital Structure	
	➔ 2.3 Cost of Capital	
	➔ 2.4 Leverages	
3	Capitalisation	3.1 to 3.16
	➔ 3.1 Capitalisation	
	➔ 3.2 Under Capitalisation	
	➔ 3.3 Over Capitalisation	
4	Capital Budgeting	4.1 to 4.46
	➔ 4.1 Capital Budgeting	
	➔ 4.2 Techniques of Capital Budgeting	
	➔ 4.3 Mutually Exclusive Proposals	

164

M.Sc. (Sem - III)

Computer Science

According to New CBCS Syllabus w.e.f. 2020-21

A text book of

Web Analytics

Archana Taru

VISION

Rajendra

141

PRINCIPAL,
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

According to New GBCS syllabus w.e.f.2020-2021

M.Sc.
(Comp. Science)

Sem - III

[Course Code- CSDT 234B]

A Text Book of

Web
Analytics

Archana Sachin Taru

M.Sc. & M.C.A.(Computer Science),

Asst.Professor,

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College Khadki Pune

SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation
VISION PUBLICATIONS
M. : 9960959922, 9028653050

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

Pune

Rajendra 142
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
 visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

Vision Publications

Head office

Anand Bungalow, Road No. 10, Adarsh Colony, Tingrenagar. Pune-32.

Sales office

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.

website: www.visionpune.com

email: visionpublications@gmail.com / info@visionpune.com

Book Title

Web Analytics

Author:

Archana Taru

Edition:

First: 2020

© All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer:

Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Haveli, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1914

Rajendras
PRINCIPAL 143
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

CONTENTS

1. Introduction		1-12
1. What is Web Analytics?	.....	1-1
2. Importance of Web Analytics	.....	1-2
3. Web Analytics Process	.....	1-2
4. Types of Web Analytics	.....	1-5
5. Web Analytics Technical Requirements	.....	1-6
2. Qualitative Analysis		2-12
1. Introduction	.....	2-1
2. Heuristic Evaluations	.....	2-2
2.1 Conducting a Heuristic Evaluation	2-2	
2.2 Benefits of Heuristic Evaluation	2-3	
3. Site Visits	.....	2-4
3.1 Conducting a Site Visit	2-4	
3.2 Benefits of Site Visits	2-7	
4. Surveys	.....	2-7
4.1 Website Surveys	2-8	
4.2 Posts-visits Surveys	2-9	
4.3 Creating and Running Survey	2-9	
4.4 Benefits of Surveys	2-11	
3. Web Metrics		3-32
1. Introduction	.....	3-1
2. Key Metrics	.....	3-2
3. Dashboard	.....	3-4
3.1 Dashboard Implementation	3-4	
3.2 Types of Metrics for every Dashboard	3-5	

Rajendra
144
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune-411003.

168

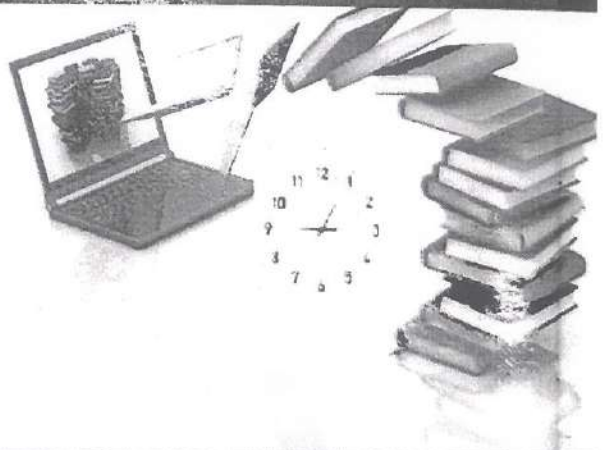
M.Sc. (Computer Science)

Semester-III

- Software Architecture and Design Patterns
- Machine Learning
- Web Frameworks
- Big Data Analytics
- Web Analytics

save **H** **OURS,**
of **F** **TWORK**
buy **B** **KS**
online

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

www.visionpune.com

info@visionpune.com

Review us on

/visionpune

YouTube

ISBN: 978-81-948357-6-9

9 788194 835769

₹100/-
145

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

एस. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-३

(6)

नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

169

लोकसंख्या भूगोल

भूगोल : विशेष स्तर पेपर-१ (Gg.220 [A])

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. अर्जुन बबन डोके

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

 NIPATI
PRA
ADVANCER

146
Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

170

लोकसंख्या भूगोल

POPULATION GEOGRAPHY

द्वितीय वर्ष कला : सत्र - 3

S. Y. B. A. : Semester - 3

S - 1 : Gg 220 (A)

■ लेखक ■

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

M. A., M. Phil, Ph.D.

सहयोगी प्राध्यापक
खडकी शिक्षण संस्थेचे,
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, खडकी, पुणे.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

M. A., Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटनेचे,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाघोली, पुणे.

डॉ. अर्जुन बबन डोके

M. A., SET (Geo.), Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,
बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय,
सांगवी, पुणे.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

M. A., M. Ed., SET

भूगोल विभाग प्रमुख
खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय,
राजगुरुनगर, ता. खेड (जि. पुणे)

किंमत : ₹ 60.00

Speciman Copy
Review & Recommendation

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5454

147

PRINCIPAL,
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

© डॉ. अर्जुन पुसपाडे, डॉ. ज्योतिराम मोरे, डॉ. अर्जुन शेंके, प्रा. विनीता पुसपाडे

(Poly Plates)

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

अध्यक्ष प्रा. १३१२, विधानीनगर,

ब. एम. रोड, पुणे - ४११ ००५

१ (०२०) २५५ १२३३३६/३७/३९

E-mail : niralipune@pragationline.com

मोबाईल नं. : ९८५००४३९३० / ९५०४३९३०

नाईड गाव रोड, ता. हवेली, जि. पुणे - ४११ ००५

महल नं. १०/१, पुणे विधानीनगर

ज्योतिराम प्रिंटर्स अँड बॉन्डर्स

पुणे

शुक स्टॉल

मुंबई : मराठी शुक कार्यालय

बैन धुवन, इंदिरा नगर, १११-अ, भवानी शंकर मार्ग, गंदर, मुंबई - ४०००२१

१ २४२२ ३५२६ / ६६६२ ५२५४ E-mail pbcmmumbai@pragationline.com

पुणे : मराठी शुक सेंटर

१ ५५७, बुधवार पेठ, पुणे - २. १ ९६५७७०३१४८

१ ६७६/ब, बुधवार पेठ, ज्योतिराम मठियासमाय, पुणे - २.

१ ९६५७७०३१४९ E-mail : pbcune@pragationline.com

१ १५२, बुधवार पेठ, पुणे-२. १ ८०८७८१७९५

प्रमुख विनयक केंद्रे

निराली प्रकाशन :

पुणे :

* ११९, बुधवार पेठ, ज्योतिराम मठियासमाय, पुणे - ४११ ००२.

१ (०२०) २४४५२०४४/९६५७७०३१४९ E-mail : niralipune@pragationline.com

* सर्व नं. २८/२५ धायरी-काज रोड, धायरी कंपनीवाड, पुणे - ४११ ०४१.

१ (०२०) २४६९ ०२०४ E-mail : niralidhayaarn@pragationline.com

मुंबई : ३८५, एम.व्ही.पी. मार्ग, रमधारा कॉ. ऑफ. हावेली सासायटी लि., निम्नार.

मुंबई - ४०० ००४. १ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६

E-mail : niralimumbai@pragationline.com

पुणे

इतर विनयक

निराली प्रकाशन : जळार : १ (०२५७) २२२ ०३९५ मोबाईल : ९४२३४९१८६: डॉ. प्रवीण

कावहायः मोबाईल : ९८५००४३९५

कर्तव्य मा.

नामपूर : १ (०१९२) २५४७ १२९

niralipune.pragationline.com

To Order E-mail : bookorder@pragationline.com

गोमती समा

अधिकमिका

1. लोकसंख्या भूगोलाची प्रस्तावना 1.1 - 1.16

1.1 लोकसंख्या भूगोल : व्याख्या, स्वरूप व व्याप्ती

1.2 लोकसंख्या भूगोलाचे महत्त्व

1.3 लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाचे विविध दृष्टिकोन

1.4 लोकसंख्या भूगोलाच्या इतर सामाजिक शाखांशी असणारा संबंध

2. लोकसंख्याविषयक आकडेवारी

आणि सादरीकरण

2.1 - 2.34

2.1 भारतीय जनगणना

2.2 राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण, लोकसंख्या नोंदणी पद्धती,

राष्ट्रीय कटव आरोग्य पाहणी आकडेवारी,

जिन्हेस्तरीय कटव आणि सुविधा पाहणी

2.3 लोकसंख्या आकडेवारीचे सादरीकरण :

आलेख, नकाशे, संगणकाचे उपयोजन

3. लोकसंख्यावाढ आणि लोकसंख्येचे गुणधर्म 3.1 - 3.40

3.1 लोकसंख्यावाढीवर परिणाम करणारे घटक

3.2 जनन, मृतता (संकल्पना आणि मोजमाप)

स्थलांतर : संकल्पना, कारणे, प्रकार

271

Principal
Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

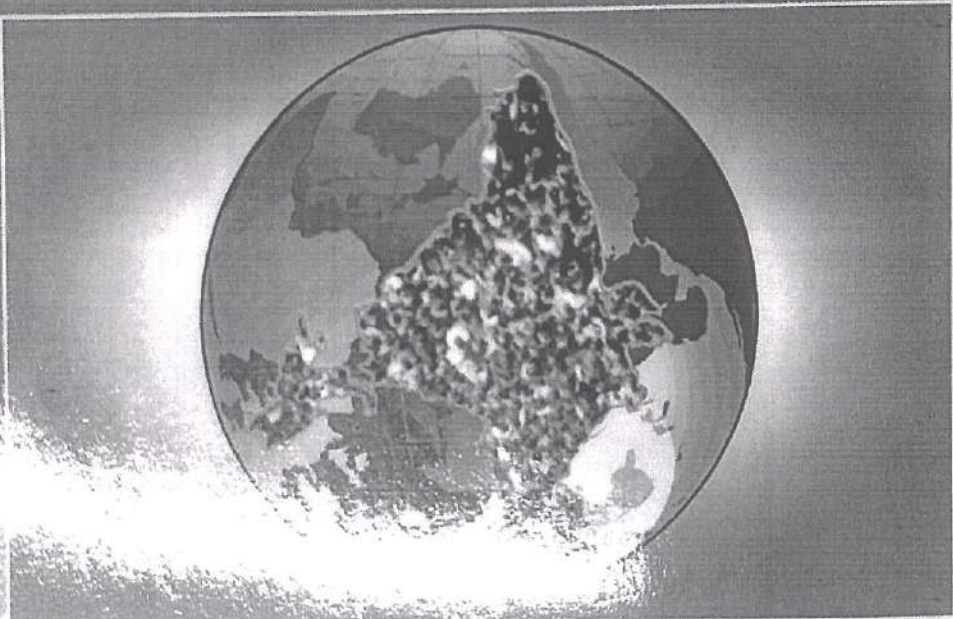

174

151
ADVA
PRAVASHAM
Tikkaram Jagannath Arts, Com. & Science College, Khadki, Pune-5
PRINCIPAL
Rajendra

DR. ARJUN H. MUSMADE
DR. DILIP D. MULUK
DR. JYOTIRAM C. MORE
DR. SNEHAL N. KASAR

GEOGRAPHY (S1)

POPULATION GEOGRAPHY

NEW SYLLABUS
CBCS PATTERN

SECOND YEAR B. A.
SEMESTER-IV

ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE
PRAKASHAN
 PUNE
 Maharashtra Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

Price : ₹ 60.00

Prof. Dr. SNEHAL N. KASAR
 M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.D.
 Assistant Professor, Geography Dept.
 S.P. Mandali's Krantiveer Vasant Rao
 Narayanrao Naik College of Arts,
 Commerce & Science, Nasik

Dr. JYOTIRAM C. MORE
 M.A., Ph.D.
 Geography Department Head,
 College of Arts, Science & Commerce of
 Indian Jain Association,
 Wagholi, Pune

Prof. DILIP D. MULUK
 M.A., M.Ed., SET
 Geography Department Head,
 S.P. Mandali's Hutatma Rajguru
 Mahavidyalaya, Rajgurunagar
 Tal. Khed, Pune

Dr. ARJUN H. MUSMADE
 M.A., M.Phil., Ph.D.
 Assistant Professor
 Tikaram Jagannath College of Arts,
 Commerce & Science
 Khadki, Pune

✦ By ✦

POPULATION
GEOGRAPHY
 for
S.Y.B.A. : Semester - IV
New Syllabus as per CBCS Pattern, June 2020

(GEOGRAPHY S-1)

A Text Book of

SPPU New Syllabus

POPULATION GEOGRAPHY

First Edition : January 2021

© Authors :

ISBN 978-93-90596-43-0

The text of this publication, or any part thereof should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any Computer storage system or device for distribution, including electronic recording taping or information retrieval system or reproduced on any disk tape performing other information storage device etc. without the written permission of Author with whom the copyright reserved. Breach of this condition is liable for legal action.
Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In some instances, it may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice. We shall be glad to take care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the author or editor is responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, herefrom.

NIRALI PRAKASHAN

Published By: Abhyudaya Pragati, 1312, Shivaji Nagar

Off JM. Road, PUNE - 411005

Tel - (020) 25512336/37/39, Fax - (020) 25511379

Email : niralipune@pragationline.com

> DISTRIBUTION CENTRES

- Nirali Prakashan** : 119, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune 411002
Email : niralilocal@pragationline.com
Maharashtra, Tel : (020) 2445 2044, Mobile : 9657703145
- Nirali Prakashan** : S. No. 28/27, Dhayari, Near Asian College Pune 411041
Tel : (020) 24690204; Mobile : 9657703143
Email : bookorder@pragationline.com
- Nirali Prakashan** : 385, S.V.P. Road, Rasdhara Co-op. Hsg. Society Ltd. Girgaum, Mumbai 400004, Maharashtra
Mobile : 9320129587 Tel : (022) 2385 6339 / 2386 9976 Fax : (022) 2386 9976
Email : niralimumbai@pragationline.com

> DISTRIBUTION BRANCHES

- Nirali Prakashan** : 34, V. V. Golani Market, Navi Peth, Jalgaon 425001, Maharashtra, Tel : (0257) 222 0395, Mob : 94234 91860
Email : niralijalgaon@pragationline.com
- KOLHAPUR** : New Mahadvar Road, Kedar Plaza, 1st Floor Opp. IDBI Bank Kolhapur 416 012, Maharashtra. Mob : 9850046153
Email : niralikolhapur@pragationline.com
- NAGPUR** : Above Maratha Mandir, Shop No. 3, First Floor Rani Jhanshi Square, Sitabuldi, Nagpur 440012, Maharashtra
Tel : (0712) 254 7129;
Email : niralinagpur@pragationline.com
- BENGALURU** : Maitri Ground Floor, Jaya Apartments, No. 99, 6th Cross, 6th Main, Malleswaram, Bengaluru 560003, Karnataka
Mob : 9449043034
Email : niralibangalore@pragationline.com
- Other Branches : Hyderabad, Chennai**
niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on
www.facebook.com/niralibooks
www.pragationline.com

Science College, Khadki, Pune-411003.
153

Principal
Rajendra
Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003
151

Contents ...

Unit 1 : Concept and Theories of Population 1-12

Unit 2 : Problems of Population & Population Policies 21-22

Unit 3 : Population as a Resources Contemporary Issues... 31-33

Unit 4 : Urbanization/Civilization..... 41-43

Model Question Paper P1-P2

**Our Text Books for S. Y. B. A.
As per New Syllabus CBCS Pattern
Semester-IV**

- **ECONOMICS : FINANCIAL SYSTEMS-II**
Dr. Deepak D. Shinde
- **ECONOMICS : MICRO ECONOMICS-II**
Dr. Deepak D. Shinde, Dr. Nitin Ade
- **ECONOMICS : MACRO ECONOMICS-II**
Dr. Girja Shankar, Iramani K Bhuyan
- **HISTORY OF THE MARATHAS: (1707-1818)**
Ms. Rupali Kulkarni
- **MEDIEVAL INDIA: MUGHAL PERIOD**
Ms. Rupali Kulkarni
- **GLIMPSSES OF THE MODERN WORLD : PART-II**
Amol Debadwar
- **ENVIRONMENT GEOGRAPHY- II**
Dr. Jyotiram C. More, Manojkumar P. Devne, Harishchandra S. Timbole
- **ECONOMIC GEOGRAPHY**
Dr. Jyotiram C. More, Dr. Manojkumar P. Devne
- **GEOGRAPHY OF MAHARASHTRA-II**
Dr. Arjun H. Musmade, Dr. Jyotiram C. More,
Dilip D. Muluk, Dr. Snehal N. Kasar
- **POPULATION GEOGRAPHY**
Dr. Jyotiram C. More, Dr. Atul M. Jethe, Prof. Ram S. Kolapkar
- **POPULATION AND INDIAN SOCIETY**
Dr. Jyoti Suhas Gagangras, Dr. Sudhir Yeole
- **DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY IN INDIA**
Vinayak S. Lashkar
- **INDIAN SOCIETY : UNDERSTANDING ISSUES**
Vinayak S. Lashkar
- **AN INTRODUCTION TO POLITICAL SCIENCE**
Pramod Tambe, Onkar Korwale
- **AN INTRODUCTION TO POLITICAL IDEOLOGIES**
Haridas Jadhav, T. A. Inamdar, Pramod Tambe
- **WESTERN POLITICAL THOUGHT**
Pramod Tambe, Onkar Korwale, Vikas Waghmare
- **POSITIVE PSYCHOLOGY**
Dr. Anuradha Prashant Harkare
- **PSYCHOLOGY OF ABNORMAL BEHAVIOUR-II**

nirali@pragationline.com

www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niraliibooks @nirali.prakashan

icaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadi, Pune-411003.

पर्यावरणीय भूगोल-II

भूगोल : सामान्य स्तर पेपर-२ (Gg.210 [B])

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
डॉ. सुरिंदर गोपाळराव वावळे

प्रा. दिलीप झानेश्वर मुळूक
डॉ. रविंद्र सुदाम भगत

Rajendra
NIRALI
PRA. PRINCIPAL
SHAN

ADVANCE Jagannath Arts-Commerce
Science College, Khadi, Pune-411003
156

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

पर्यावरणीय भूगोल- II

Environmental Geography-II

भूगोल : सामान्य स्तर पेपर-2 Gg.210 (B)

• एस.वाय.बी.ए. : सेमिस्टर-4 •

CBCS Pattern

• लेखक •

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
एम.ए., एम.फिल, पीएच.डी.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
एम.ए., एम.एड., सेट,

प्रा. डॉ. सुरिंदर गोपाळराव वावळे
एम.ए., नेट, पीएच.डी भूगोल

प्रा. डॉ. रविंद्र सुदाम भगत
एम.ए., बी.एड., नेट, पीएच.डी., एम.बीए.

किंमत : ₹ 60.00

Specimen Copy for
Review & Recommendation

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagdish Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

157

पर्यावरणीय भूगोल-II

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN- 978-93-90700-...

© : प्रा.डॉ. अर्जुन मुसमाडे, प्रा. विलीप मुळूक, प्रा.डॉ. सुरजिंदर वावळे, प्रा. डॉ. रमिता...

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,

जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.

फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९

फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९.

Email : niralipune@pragationline.com

योगिराज प्रिंटर्स प्रॅस

सर्व्हे नं. १०/१, नुमे वंदेविस...

नांदेड गाव, पुणे

मो. : ९८५००४६५२ ३/२३०००

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण**प्रगती बुक सेंटर : पुणे** : Email : pbcipune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रमुख वितरण केंद्रे**निराली प्रकाशन : पुणे**

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे ४११ ००२. ☎ (०२०) २४४५ २०४५
- मो. ९६५७७०३१४५ Email : niralilocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्वे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे ४११ ०४१.
- ☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, मुंबई ४०० ००१.
- ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ फॅक्स : (०२२) २३८६ ९९७६.
- मो. ९३२०१२९५८७ Email : niralimumbai@pragationline.com

वितरक शाखा**निराली प्रकाशन :**

- ३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव ४२५ ००१. ☎ (०२५७) २२२ ०३९५.
- मो. ९४२३४९१८६० Email : niralijalgaon@pragationline.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकसमोर,
- कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : niralikolhapur@pragationline.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी, नागपूर ४४० ०१२.
- ☎ (०७१२) २५४७ १२९. Email : niralinagpur@pragationline.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, error may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

इतर शाखा : बंगलुरु, हैदराबाद, चेन्नई.

• www.pragationline.com

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 : पर्यावरणीय आपत्ती	1.1 ते 1.34
1.1 पर्यावरणीय आपत्ती : संकल्पना	1.1
1.2 पर्यावरणीय आपत्तीचे वर्गीकरण	1.2
1.3 पर्यावरणीय नैसर्गिक आपत्ती	1.3
1.4 जैविक आपत्ती	1.22
प्रकरण 2 : पर्यावरणीय समस्या	2.1 ते 2.18
2.1 वैश्विक तापमानवाढ व हवामानातील बदल	2.1
2.2 ओझोन क्षय	2.9
2.3 आम्लवर्षा	2.10
2.4 रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा अतिरेकी वापर	2.12
प्रकरण 3 : पर्यावरणीय नियोजन व व्यवस्थापन	3.1 ते 3.14
3.1 पर्यावरणीय व्यवस्थापन व नियोजनाची गरज	3.2
3.2 पर्यावरण नियोजन	3.6
3.3 पर्यावरणीय प्रभाव परीक्षण	3.9
प्रकरण 4 : पर्यावरणीय धोरणे	4.1 ते 4.32
4.1 पर्यावरणीय धोरणांचा परिचय	4.1
4.2 भारतातील पर्यावरणीय शिक्षण	4.17
4.3 क्योटो प्रोटोकॉल	4.25
संदर्भ ग्रंथसूची	1 ते 1
नमुना प्रश्नपत्रिका	1 ते 1

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

C.B.C.S. पॅटर्न २०१९ च्या सुधारित पर्यायानुसार सुधारित अर्थात अद्युक्त पुस्तके
एस. तारा बी. ए. सेमिस्टर ४

अर्थशास्त्र

- **वित्तीय व्यवस्था-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **सूक्ष्म अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. डी. आव्हाड, डॉ. डी. वी. पवार
- **स्थूल अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. काले, डॉ. जी. के. सानप

राज्यशास्त्र

- **राज्यशास्त्राचा परिचय-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. लगड
- **राजकीय विचारप्रणालीचा परिचय-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. हरिदास जाधव
- **पश्चिमात्य राजकीय विचार-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. ओंकार कोरावळे
- **राजकीय पत्रकारिता-II**
डॉ. आर. जी. वराडकर

इतिहास

- **मराठ्यांचा इतिहास (१७०७-१८१८)**
प्रा. ज्योती गणेश राऊत
- **मध्ययुगीन भारत (मुघल कालखंड)**
प्रा. भूषण फडतरे, प्रा. कल्याण चव्हाण
- **आधुनिक जगाचे ओझरते दर्शन-II**
प्रा. ज्योती गणेश राऊत

भूगोल

- **आर्थिक भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, डॉ. बाबासाहेब कचरू वाणी,
डॉ. राजेश त्र्यंबक बिराजदार, डॉ. संतोष अनिल भैलुमे
- **पर्यावरणीय भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक,
डॉ. सुरिंदर गोपाळराव वावळे, डॉ. रविंद्र सुदाम भगत
- **महाराष्ट्राचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, प्रा. डॉ. अर्जुन बबन डोके
प्रा. डॉ. अशोक मारुती थोरात, प्रा. अमित एकनाथ सोनावणे
- **लोकसंख्या भूगोल-II**
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे व इतर
- **आर्थिक भूगोल-II**
प्रा. ए. बी. सवदी, प्रा. कोळेकर
- **पर्यावरणीय भूगोल-II**
प्रा. ए. बी. सवदी, प्रा. पी. एस.
- **महाराष्ट्राचा भूगोल-II**
प्रा. ए. बी. सवदी

समाजशास्त्र

- **लोकसंख्या आणि भारतीय समाज**
डॉ. ज्योती गगनग्रास, डॉ. सुधीर येवले
- **भारतीय समाजातील समस्यांचे आकलन**
डॉ. ज्योती गगनग्रास, डॉ. सुधीर येवले
- **भारतीय सामाजिक विकास**
डॉ. ज्योती गगनग्रास, डॉ. सुधीर येवले

मानसशास्त्र

सकारात्मक मानसशास्त्र

डॉ. अनुपाधा प्रशांत हरकरे

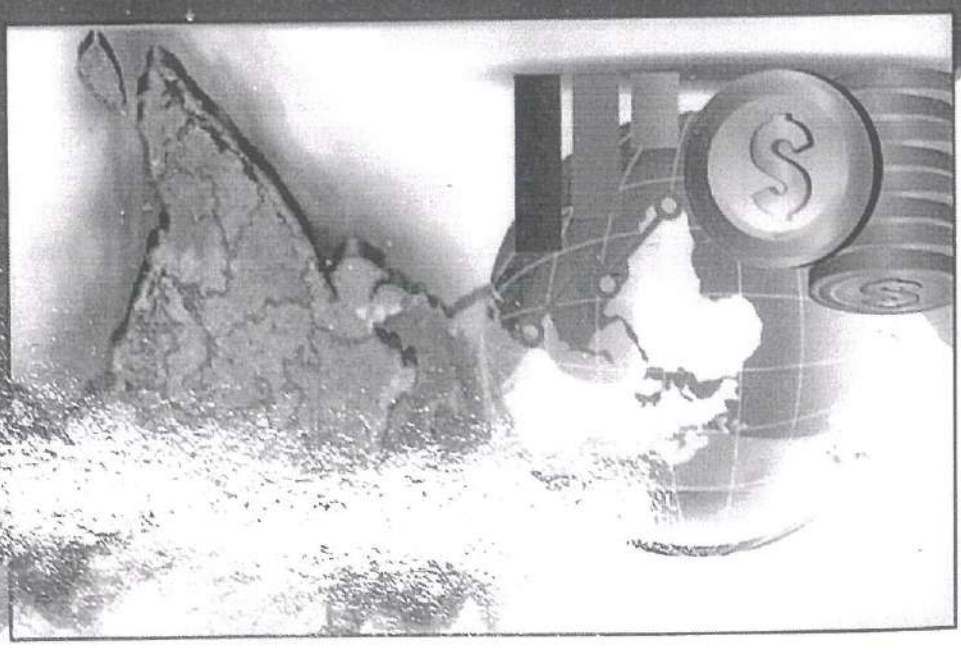
niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

Tikharam Jaganath Arts/Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

डा. राजेश खडक विजयार
डा. अर्जुन हरिभाऊ मरमाड
डा. बाबासाहेब कचरे वाणी
डा. सतोष अश्विनी भुजिमे

एवाले : आनाख टरत पपट-२ (११.२१० [११])

आलेक भाले-II

Rajendraa

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

श्रील अशासक
श्री. श्री. ए. ए. ए.

४-२२२११२
श्री. ए. ए. ए.

(5)

Speciman Copy

162

N5599

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College, Khadki, Pune-411007
 PRAKASHAN
 Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College, Khadki, Pune-411007

ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE
PRAKASHAN
MINIRALI

किमत : ₹ 50.00

प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे प्रा. डॉ. राजेश अंबक विराजदार
 प्रा. डॉ. बाबासाहेब कवकर बाणी प्रा. डॉ. संतोष अनिल धुलस
 प्रा. डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे प्रा. डॉ. राजेश अंबक विराजदार
 प्रा. डॉ. बाबासाहेब कवकर बाणी प्रा. डॉ. संतोष अनिल धुलस

• लेखक •

CBCS Pattern

एस. वाय. बी. ए.

संविष्ट-4 : सामान्य स्तर वेप्ट-2 Gg.210 (B)

Economic Geography-II

आर्थिक भूगोल - II

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
 लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्राफिक पुस्तक !

आथक भूगोल-II

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN- 978-93-90506-14-9

© : प्रा.डॉ. अर्जुन मुसमाडे, डॉ. बाबासाहेब घाणी, प्रा.डॉ. राजेश विगतदार,
प्रा.डॉ. संतोष धेलुमे**प्रकाशक****निराली प्रकाशन**अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५,
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९.
Email : niralipune@pragationline.com

(Poly Plates)

योगिराज प्रिंटर्स अँड वाइंडर्समळें नं. १०/१, गुरु कृष्णायण समूह,
संदिह, माय रोड, न. बाजार
पुणे - ४११ ००५

मो. : ९८५००४६५१०/९८५००३३०५१

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण**प्रगती बुक सेंटर : पुणे** : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टांकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. मो. ८०८७८८१७९५

प्रमुख वितरण केंद्रे**निराली प्रकाशन : पुणे**

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे ४११ ००२. मो. (०२०) २४४५ २०४४
मो. ९६५७७०३१४५ Email : niralilocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्वे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे ४११ ०४१.
मो. (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, मुंबई ४०० ००२.
मो. (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ फॅक्स : (०२२) २३८६ ९९७६.
मो. ९३२०१२९५८७ Email : niralimumbai@pragationline.com

वितरक शाखा**निराली प्रकाशन :**

- ३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव ४२५ ००१. मो. (०२५७) २२२ ०३२५.
मो. ९४२३४९१८६० Email : niralijalgaon@pragationline.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकिसमोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : niralikolhapur@pragationline.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी, नागपूर ४४० ०१२.
मो. (०७१२) २५४७ १२९. Email : niralinagpur@pragationline.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

इतर शाखा : बंगलुरु, हैदराबाद, चेन्नई.

• www.pragationline.com

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN- 978-93-90506-14-9

© : प्रा.डॉ. अर्जुन मुसगाडे, डॉ. बाबासाहेब खाणी, प्रा.डॉ. राजेश विगतवार,
प्रा.डॉ. संतोष धैतुमे

प्रकाशक

निराली प्रकाशन

(Poly Plates)

मुद्रक

योगिराज प्रिंटर्स मॅग्ड बाइंडर्स

सर्वे नं. २८/२७, धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ,
सोसायटी, नागपूर, महाराष्ट्र

पुणे - ४११ ०२२

मो. : ९८५७७०३१४३, ९८५७७०३१४३

अभ्युक्त्य प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००१,
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९,
फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९,
Email : niralipune@pragationline.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcipune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टाकिसमोर, पुणे २, मो. ९६५७७०३१४३
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २, मो. ९६५७७०३१४३
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २, मो. ९६५७७०३१४३

प्रमुख वितरण केंद्रे

निराली प्रकाशन : पुणे

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे ४११ ००२, मो. ९६५७७०३१४३, (०२०) २४४५ २०४४
मो. ९६५७७०३१४३ Email : niralilocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्वे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे ४११ ०४१,
मो. ९६५७७०३१४३, (०२०) २४६९ ०२०४ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, मुंबई ४०० ००२,
मो. ९३२०१२९५८७, (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ फॅक्स : (०२२) २३८६ ९९७६,
मो. ९३२०१२९५८७ Email : niralimumbai@pragationline.com

वितरक शाखा

निराली प्रकाशन :

- ३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव ४२५ ००१, मो. ९४२३४९१८६०, (०२५७) २२२ ०३९५,
मो. ९४२३४९१८६० Email : niralijalgaon@pragationline.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकसमोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२, मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : niralikolhapur@pragationline.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी, नागपूर ४४० ०१२,
मो. ९८५० ०४६ १२९, (०७१२) २५४७ १२९, Email : niralinagpur@pragationline.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

इतर शाखा : बंगलूरु, हैदराबाद, चेन्नई.

• www.pragationline.com

Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 : व्यापार आणि वाहतूक	1.1 ते 1.30
1.1 वाहतूकीचे प्रकार आणि त्याचे महत्त्व	1.3
1.2 आर्थिक विकासातील वाहतूकीचे महत्त्व	1.17
1.3 व्यापाराचे प्रकार	1.21
1.4 भारतातील आंतरराष्ट्रीय व्यापार	1.25
प्रकरण 2 : उद्योगधंदे	2.1 ते 2.28
2.1 उद्योगधंद्यांवर परिणाम करणारे घटक	2.2
2.2 वेबरचा उद्योगाच्या स्थानिकीकरणाचा सिद्धान्त	2.5
2.3 भारतातील प्रमुख औद्योगिक प्रदेश	2.12
2.4 भारतातील लोह-पोलाद उद्योग	2.18
2.5 महाराष्ट्रातील साखर उद्योग	2.24
प्रकरण 3 : प्रादेशिक नियोजन आणि विकास	3.1 ते 3.16
3.1 प्रादेशिक नियोजन आणि विकासाची संकल्पना	3.1
3.2 प्रादेशिक नियोजनाची उद्दिष्टे	3.2
3.3 प्रादेशिक नियोजनाची गरज व स्वरूप	3.3
3.4 भारतातील आर्थिक विकासातील प्रादेशिक व क्षेत्रीय असमानता	3.5
3.5 महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विकास	3.9
प्रकरण 4 : भारतातील ग्रामीण विकास	4.1 ते 4.14
4.1 ग्रामीण विकासाची संकल्पना	4.3
4.2 ग्रामीण विकासाचा निर्देशांक	4.4
4.3 ग्रामीण विकासासाठी शासनाच्या विविध योजना	4.7
संदर्भ ग्रंथसूची	1 ते 1
नमुना प्रश्नपत्रिका	1 ते 1

1 ते 1
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003

C.B.C.S. पॅटर्न २०१९ च्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित अत्यंत उपयुक्त पुस्तके
एस. वाय. बी.ए. सेगिस्टर-४

अर्थशास्त्र

- **वित्तीय व्यवस्था -II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे
- **सूक्ष्म अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. डी. आव्हाड, डॉ. डी. बी. पवार
- **स्थूल अर्थशास्त्र-II**
डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. बी. काळे, डॉ. जी. के. सानप
- **राज्यशास्त्राचा परिचय-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. लगड
- **राजकीय विचारप्रणालीचा परिचय-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. हरिदास जाधव
- **पाश्चिमात्य राजकीय विचार-II**
प्रा. प्रमोद राजेंद्र तांबे, प्रा. ओंकार कोरावळे
- **राजकीय पत्रकारिता-II**
डॉ. आर. जी. वराडकर

राज्यशास्त्र

इतिहास

- **मराठ्यांचा इतिहास (१७०७-१८१८)**
प्रा. ज्योती गणेश राऊत
- **मध्ययुगीन भारत (मुघल कालखंड)**
प्रा. भूषण फडतरे, प्रा. कल्याण चव्हाण
- **आधुनिक जगाचे ओझरते दर्शन-II**
प्रा. ज्योती गणेश राऊत

भूगोल

- **आर्थिक भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, डॉ. बाबासाहेब कचरु रामी,
डॉ. राजेश त्र्यंबक बिराजदार, डॉ. संतोष अनिल भेंदुंबं
- **पर्यावरणीय भूगोल-II**
डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे, प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुबूक,
डॉ. सुरिंदर गोपाळराव वावळे, डॉ. रविंद्र सुदाम भगत
- **महाराष्ट्राचा भूगोल-II**
प्रा. डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे, प्रा. डॉ. अर्जुन बबन डोके
प्रा. डॉ. अशोक मारुती थोरात, प्रा. अमित एकनाथ सोनावणे
- **लोकसंख्या भूगोल-II**
डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे व इतर
- **पर्यावरणीय भूगोल-II**
प्रा. ए. बी. सवदी, प्रा. पी. एस. कोळेकर
- **महाराष्ट्राचा भूगोल -II**
प्रा. ए. बी. सवदी

समाजशास्त्र

- **लोकसंख्या आणि भारतीय समाज**
डॉ. ज्योती गगनप्रास, डॉ. सुधीर येवले
- **भारतीय सामाजिक विकास**
डॉ. ज्योती गगनप्रास, डॉ. सुधीर येवले
- **भारतीय समाजातील समस्यांचे आकलन**
डॉ. ज्योती गगनप्रास, डॉ. सुधीर येवले

मानसशास्त्र

- **सकारात्मक मानसशास्त्र**
डॉ. अनुराधा प्रशांत हरकरे

niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

(10)

एस. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-४

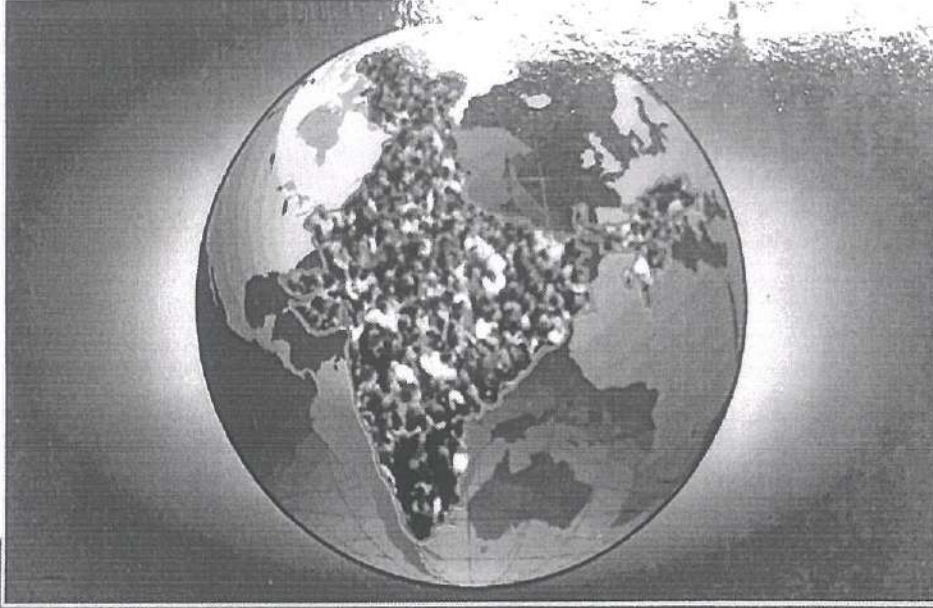
नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

लोकसंख्या भूगोल

भूगोल : विशेष स्तर पेपर-१ (S-1) (DSE-1B)

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे
प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे
डॉ. स्नेहल निवृत्ती कासार

NIRALI
PRAKASHANAL
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE
Tikaram Jagannath Arts, Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.
166

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

लोकसंख्या भूगोल

POPULATION GEOGRAPHY

द्वितीय वर्ष कला : सत्र - 4

S. Y. B. A. : Semester - 4

S - 1 : DSE - 1B

■ लेखक ■

डॉ. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

M. A., M. Phil, Ph.D.

सहयोगी प्राध्यापक
खडकी शिक्षण संस्थेचे,
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, खडकी, पुणे.

डॉ. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

M. A., Ph.D.

भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटनेचे,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाघोली, पुणे.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

M. A., M. Ed., SET.

भूगोल विभाग प्रमुख
खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय,
राजगुरुनगर, ता. खेड (जि. पुणे)

प्रा. डॉ. स्नेहल निवृत्ती कासार

M. A., B. Ed., M. Phil., Ph.D

सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
क्रांतिवीर वसंतराव नारायणराव नाईक
शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
नाशिक

किंमत : ₹ 50.00

NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Rajendran
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

N5594

लोकसंख्या भूगोल - II

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

ISBN 978-93-90596-12-1

© डॉ. अर्जुन मुसमाडे, डॉ. ज्योतिराम मोरे, प्रा. विलीप मुळूक, डॉ. दीपक काका

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

अभ्युक्त्य प्रगती, १३१२, शिवानीनगर,

जे. एम. रोड, पुणे - ४११ ००५

☎ (०२०) २५५ १२३३६/३७/३९

E-mail: niralipune@pragationline.com

योगीराज प्रिंटर्स अॅन्ड वार्मिंग
सर्व्हे नं. १०/१, पुणे इन्स्टिट्यूट ऑफ
नांदेड गाय रोड, ता. हवेली, जि. पुणे - ४११ ००५

मोबाईल नं. : ९८५००४६५१७ / ९८५००४६५१८

बुक स्टॉल

मुंबई : प्रगती बुक कॉर्नर

जैन भुवन, इंदिरा निवास, १११-अ, भवानी शंकर मार्ग, वाकर, मुंबई - ४०००२८
☎ २४२२ ३५२६ / ६६६२ ५२५४ E-mail: pbcumbai@pragationline.com

पुणे : प्रगती बुक सेंटर

☎ १५७, बुधवार पेठ, पुणे - २. ☎ ९६५७७०३१४८
☎ ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे - २.
☎ ९६५७७०३१४९ E-mail: pbcpune@pragationline.com
☎ १५२, बुधवार पेठ, पुणे-२. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रमुख वितरक केंद्रे

निराली प्रकाशन :

पुणे :

* ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे - ४११ ००२.

☎ (०२०) २४४५२०४४/९६५७७०३१४५ Email: niralipune@pragationline.com

* सर्व्हे नं. २८/२५ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे - ४११ ०४१.

☎ (०२०) २४६९ ०२०४ Email: niralidhayari@pragationline.com

मुंबई : ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव,
मुंबई - ४०० ००४. ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६
Email: niralimumbai@pragationline.com

इतर वितरक

निराली प्रकाशन : जळगाव : ☎ (०२५७) २२२ ०३९५ मोबाईल : ९४२३४९१८६०

कोल्हापूर : मोबाईल : ९८५००४६१५५

नागपूर : ☎ (०७१२) २५४७ १२९

www.pragationline.com

niralipune.pragationline.com

To Order ☎ E-mail : bookorder@pragationline.com

Rajendra

PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411007

अनुक्रमणिका

1. लोकसंख्या संकल्पना आणि सिद्धान्त 1.1 - 1.16

- 1.1 अतिरिक्त लोकसंख्या, पर्याप्त/इष्टतम लोकसंख्या,
न्यूनतम लोकसंख्या
- 1.2 माल्थसचा लोकसंख्या वाढीविषयीचा सिद्धान्त
- 1.3 कार्ल मार्क्सचा लोकसंख्याविषयक सिद्धान्त

2. लोकसंख्या समस्या आणि लोकसंख्या विषयक धोरण

2.1 - 2.16

- 2.1 भारतातील लोकसंख्येच्या समस्या
- 2.2 विकसित राष्ट्रांमधील लोकसंख्येच्या समस्या
- 2.3 भारत व चीनचे लोकसंख्या विषयक धोरण

3. लोकसंख्या - साधनसंपत्ती आणि समकालीन समस्या

3.1 - 3.26

- 3.1 भारतातील आरोग्य निर्देशांक
- 3.2 लोकसंख्या - सामाजिक भांडवल
- 3.3 मानवी विकास निर्देशांक

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

लेखक परिचय

डा. अर्जुन हरिभाऊ मुसमाडे

खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडकी पुणे येथे सन १९९२ पासून सहयोगी प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे मा. कुलगुरू यांनी नियुक्त केलेले सन्माननीय सदस्य असून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद पुणे, या संस्थेचे उपाध्यक्ष म्हणून सन २०१५ पासून कार्यरत आहेत. लोकसंख्या भूगोल, भारताचा प्रादेशिक भूगोल, आपत्ती व्यवस्थापन भूगोल, लोकसंख्या वस्ती भूगोल या पुस्तकांचे लेखन केले, असून २९ शोधनिबंध वेगवेगळ्या नियतकालीकांमधून प्रकाशित झालेले आहेत. ५० हून जास्त राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग व अनेक चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे वाचन केलेले आहे. महाविद्यालयाच्या पातळीवर आभ्यासेतर अनेक विभागांचे प्रमुख म्हणून काम करत आहेत.

डा. ज्योतिराम चंद्रकांत मोरे

भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली, पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून १९९६ पासून कार्यरत आहेत. सध्या सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. तसेच नामांकित अशा महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेचे २०१० पासून सचिव आहेत. याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या संपादक मंडळाचे सदस्य आहेत. आतापर्यंत यांच्या मागदर्शनाखाली एम.फिल. पदवी व एम.फिल. पदवी पूर्ण केलेले आहेत. ५ लघू संशोधन प्रकल्प यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेले आहेत. अनेक पुस्तके, कादंबऱ्या प्रकाशित झालेले आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने २०१७ मध्ये यांना उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळक

MA, M.Ed. SET

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय, राजगुरूनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत. अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव, विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधांचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नल्समध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीव सदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी, महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सा. फु. पुणे विद्यापीठाच्या ई-कन्टेंटसाठी लेखन.

प्रा. डॉ. स्नेहल निवृत्ती कासार

(M.A., B. Ed., M. Phil., Ph.D.)

क्रांतिवीर वसंतराव नारायणराव नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेच्या कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नाशिक येथे भूगोल साहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. जानेवारी २०१९ मध्ये 'Critical Study of Geomorphologic, hydrologic and Metrologic Impact of Floods in the Sabarmati River' या प्रबंधाकरिता राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूरची पीएच.डी. प्राप्त झाली. तसेच यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाची एम.फिल पदवी मिळाली. याशिवाय अनेक राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे व कार्यशाळा यामध्ये सहभाग घेतला.

Rajendra
PRINCIPAL

Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

M.Sc.

(Computer Science)

Sem-I

A Text Book of

Design and Analysis of Algorithm

Yogeshri A. Deore
Pradnya P. Chaudhari
Subanggi Paatil

According to New CBCS Syllabus 2019-20

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411005

Subanggi 196

According to New CBCS syllabus w.e.f.2019-2020

M.Sc.
(Comp. Science)
Sem - I

[Course Code- 112]

A Text Book of

Design and Analysis of Algorithm

Yogeshri A. Deore

M.Sc.(Mathematics) NET,ADCSSAA
Lecturer (Department of Mathematics),
Abasaheb Garware College, Pune.

Pradnya P.Chaudhari

M.Sc.(Computer Science),
Lecturer, HOD of Computer Science
Bhonsala Military College Rambhoomi
Nashik.

Subanggi Paatil

M.Sc.(CS)

Co-ordinator(M.Sc.(CS))

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College
Khadki Pune.

For Rev. TUSHAR JONDHALE 9860532076
SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation
TUSHAR JONDHALE
9860532076

VISION PUBLICATIONS

Pune

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

Vision Publications

39/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.
website: www.visionpune.com
email: visionpublications@gmail.com
info@visionpune.com

Design and Analysis of Algorithm

Edition:
First: 2019

All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer:
Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Haveli, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1823

Rajendra
PRINCIPAL
Tiksaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

CONTENTS

1. Basics of Algorithms	1-48
1. Introduction	1-1
2. Algorithm Definition and Characteristics of Algorithm	1-2
3. Performance Analysis	1-3
3.1 Requirement for a General Analysis Methodology	1-3
3.2 Pseudo - Code	1-4
4. Space Complexity	1-7
5. Time Complexity	1-9
6. Counting Primitive Operation	1-10
7. Algorithm Analysis Notations / Asymptotic Notation.....	1-14
7.1 The "Big-Oh" Notation	1-14
7.2 Big Omega Notation	1-16
7.3 Big Theta Notation	1-17
8. Types of Algorithm	1-19
9. Sorting Algorithm- In non linear Time (Insertion Sort, Heap Sort, Bubble Sort)	1-26
9.1 Insertion Sort	1-26
9.2 Heap Sort	1-27
9.3 Bubble Sort	1-31
10. Sorting in Linear Time.....	1-32
10.1 Counting Sort	1-33
10.2 Radix Sort	1-38
10.3 Bucket Sort	1-39
11. Searching Algorithms.....	1-40
11.1 Linear Search	1-40
2. Divide and Conquer Strategy	2-30
1. Introduction	2-1
2. Divide and Conquer - Control Abstract	2-1
3. Binary Search	2-3
4. Merge Sort	2-8
5. Quick sort.....	2-12
6. Comparison between Traditional Method of Matrix Multiplication...	2-17
3. Greedy Method	3-42
1. Introduction	3-1
1.1 Elements of the Greedy Strategy	3-1
1.2 Control Abstraction	3-2

Rajendra
PRINCIPAL 17823
 Tikaram Jagannath Arts Commerce &
 Science College, Khadki, Pune - 411003.

CONTENTS

1. Basics of Algorithms	1-48
1. Introduction	1-1
2. Algorithm Definition and Characteristics of Algorithm	1-2
3. Performance Analysis	1-3
3.1 Requirement for a General Analysis Methodology	1-3
3.2 Pseudo - Code	1-4
4. Space Complexity	1-7
5. Time Complexity	1-9
6. Counting Primitive Operation	1-10
7. Algorithm Analysis Notations / Asymptotic Notation.....	1-14
7.1 The "Big-Oh" Notation	1-14
7.2 Big Omega Notation	1-16
7.3 Big Theta Notation	1-17
8. Types of Algorithm.....	1-19
9. Sorting Algorithm- In non linear Time (Insertion Sort, Heap Sort, Bubble Sort)	1-26
9.1 Insertion Sort	1-26
9.2 Heap Sort	1-27
9.3 Bubble Sort	1-31
10. Sorting in Linear Time.....	1-32
10.1 Counting Sort	1-33
10.2 Radix Sort	1-38
10.3 Bucket Sort	1-39
11. Searching Algorithms.....	1-40
11.1 Linear Search	1-40
2. Divide and Conquer Strategy	2-30
1. Introduction	2-1
2. Divide and Conquer - Control Abstract	2-1
3. Binary Search	2-3
4. Merge Sort.....	2-8
5. Quick sort.....	2-12
6. Comparison between Traditional Method of Matrix Multiplication...	2-17
3. Greedy Method	3-42
1. Introduction	3-1
1.1 Elements of the Greedy Strategy	3-1
1.2 Control Abstraction	3-2

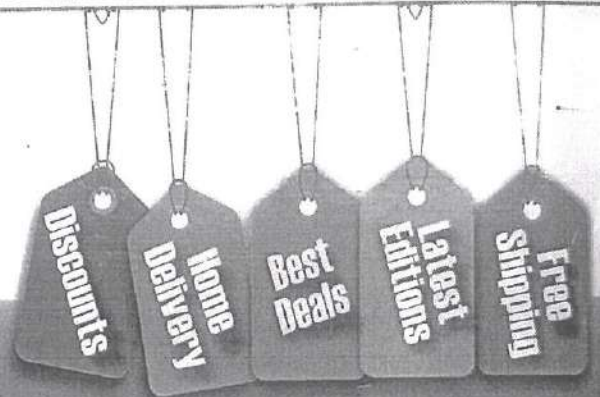

Master of Science (Computer Science) Sem-I

- Paradigm of Programming Language (Compulsory)
- Design and Analysis of Algorithms (Compulsory)
- Database Technologies (Compulsory)
- Cloud Computing (Elective)
- Artificial Intelligence (Elective)
- Web Services (Elective)

save **HOURS**,
of **FOOTWORK**
buy **BOOKS**
online

Review us on

www.visionpune.com

www.visionpune.com
info@visionpune.com

₹275/-

Rajendra
PRINCIPAL
Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411004. 175

M.Sc. (Sem - III)

Computer Science

According to New CBCS Syllabus w.e.f. 2020-21

A text book of

Big Data Analytics

Subanggi Paatil

VISION

Rajendras
176
Jagannath Arts College
Science College, Khadki, Pune-411004

202

According to New CBCS syllabus w.e.f.2020-2021

M.Sc.
(Comp. Science)

Sem - III

[Course Code- CSDT 234A]

A Text Book of

Big Data
Analytics

Subanggi Paatil

M.Sc.(CS)

Co-ordinator(M.Sc. (CS))

Tikaram Jagannath Arts, Commerce & Science College Khadki Pune

SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation
VISION PUBLICATIONS
M. : 9960959922, 9028653050

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

Pune

Rajendraa
PRINCIPAL 177
Tikaram Jagannath Arts Commerce &
Science College, Khadki, Pune-411003.

Vision Publications titles are available at significant discounts when purchased in bulk for client gifts, sales promotion, and premiums. Special editions, including books with corporate logos, customized covers, as well as excerpts of existing books, can also be created in large quantities for special needs.

For details and discount information contact
 visionpublications@gmail.com, Tel.: 8830238610

Vision Publications

Head office

Anand Bungalow, Road No. 10, Adarsh Colony, Tingrenagar, Pune-32.

Sales office

30/1, Budhwar Peth, Appa Balwant Chowk, Pune - 2.

website www.visionpune.com

email: visionpublications@gmail.com / info@visionpune.com

Book Title

Big Data Analytics

Author:

Subanggi Paatil

Edition:

First: 2020

© All rights reserved by Vision Publications. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photocopy or any information stored in a retrieval system without prior permission in writing, from Vision Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser.

Printer:

Yogiraj Binders: S.No. 10/2a, Ghule Industrial Estate, Nanded Village Road, Tal.: Havell, Pune 41.

Note: Due care has been taken while editing, printing and binding of the book. Neither the editors nor publishers of the book hold any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in. If you notice any errors in the book and wish to report, please login to our website www.visionpune.com and write comments on this book on the site. You can search this book by entering Book ID mentioned below. Thank you.

1912

Rajendra
 178
 PRINCIPAL
 Titaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-411003.

CONTENTS

1. Introduction to Big Data	1-26
1. Introduction	1-1
2. Big Data Taxonomy	1-2
3. Sources of Big Data	1-13
4. Need for Hadoop.....	1-14
5. Varying Data Structure.....	1-15
6. 3V's of Big Data/Characteristics of Big Data.....	1-15
7. Applications of Big Data.....	1-18
8. Challenges in Big Data	1-21
9. Big Data Implications for Industries.....	1-22
2. Emerging Database Landscape	2-10
1. Introduction	2-1
2. The Scale out Architecture.....	2-2
2.1 RDBMS Vs Non-Relational Database	2-5
3. Database Workload and its Characteristics	2-6
4. Implications of Big Data Scale on Data Processing	2-9
3. Application Architecture and Data Modeling for Big Data and Analytics	3-18
1. Big Data Warehouse and Analysis.....	3-1
2. Big Data Warehouse System Requirements and Hybrid Architectures.....	3-3
3. Enterprise Data Platform Ecosystem	3-6
4. Big Data and Master Data Management (MDM)	3-9
5. Understanding Data Integration Pattern.....	3-10
6. Big Data Workload Design Approaches.....	3-11

Rajendra
PRINCIPAL
 Tikaram Jagannath Arts Commerce & Science College, Khadki, Pune-41100

205

M.Sc. (Computer Science)

Semester-III

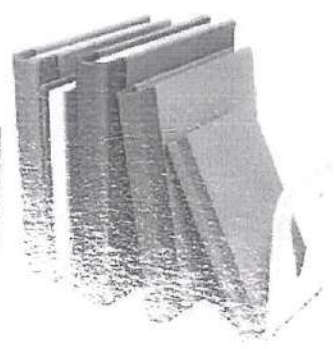
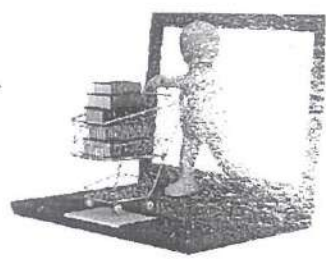
- Software Architecture and Design Patterns
- Machine Learning
- Web Frameworks
- Big Data Analytics
- Web Analytics

free shipping*

Online.....
 Books,
 Discounts,
 Offers,
 Edition...

You **Need** It,
 We **Have** It...

Innovation Throughout

VISION PUBLICATIONS

www.visionpune.com

info@visionpune.com

Review us on

/visionpune

YouTube

ISBN: 978-81-948357-3-8

9 788194 835738

₹115/-

Rajendra
 Tilkaram Jagannath Arts Commerce
 Science College, Khadki, Pune-411003.

180